

*Kvindens medborgerskab i 1950'ernes
atomalder*

CIVILFORSVARET OG DANSKE KVINDERS
BEREDSKAB

AF
CASPER SYLVEST¹

1950'ernes Danmark var præget af udbygningen af den danske velfærdsstat og af efterkrigstidens accelererende modernisering af samfundet. Bagtæppet var storpolitisk. Siden 1949 og underskrivelsen af Atlantpagten havde Danmark befundet sig som en lille og afdæmpet småstat på den ene side i den stormagtskonflikt, der prægede det politiske liv både ude og hjemme. Den Kolde Krig var en realitet fra slutningen af 1940'erne og i hvert fald, da Sovjetunionen i 1949 brød det amerikanske monopol på atombomben. Kommunisternes magtovertagelse i Kina, Koreakrigen og oprustningen på begge sider af jerntæppet gav i begyndelsen af 1950'erne verdenspolitikken et dystert skær. På hjemmefronten var der blandt andet i kraft af Marshallhjælpen gryende økonomisk fremgang at spore. Men ængsteligheden var ikke langt fra overfladen. I dele af samfundet var der bekymringer om den moderne teknologiske hastige udvikling, ikke bare på det våbenteknologiske område. Samfundet var i forandring, og trods ud-sigten til fremskridt og velstand havde moderniseringen også konsekvenser for dagligdag, arbejds- og familieliv.

Særligt på et område løb udviklingen af det moderne samfund og sikkerhedspolitikken sammen: forsvaret af Danmark i tilfælde af krig. Det gav anledning til intense diskussioner om indretningen af det militære forsvar. Siden midten af 1930'erne og ikke mindst med erfaringerne fra 2. Verdenskrig i frisk erindring stod det dog også klart, at forsvaret ligesom krigen måtte være totalt og derfor også beskytte ci-

¹ Jeg vil gerne takke Iben Bjørnsson, Rosanna Farbøl, Klaus Petersen, Bente Rosenbeck og Nils Arne Sørensen for gode kommentarer og input til denne artikel. Det endelige ansvar er naturligvis forfatterens.

vilbefolkningen i tilfælde af krig eller krise og dermed sikre nationens virke, produktion og overlevelse. Det var civilforsvarets grundtanke. Betænkninger fra de tidlige efterkrigsår og *Lov om civilforsvaret* (1949) lagde grundstenene til opbygningen af en egentlig civilforsvarsorganisation i atomalderen. Opgaven blev forsøgt løst på tre niveauer: af staten, af kommuner og af frivillige kræfter. Civilforsvarets opgaveportefølje var bred. En række aktiviteter var ikke direkte knyttet til atomkrigen, men det scenarie blev stadig mere centralt i løbet af 1950'erne. Spændingsniveauet i den Kolde Krig og udviklingen i våbentechnologien øgede risikoen for et uoverskueligt ragnarok. I den proces kunne det også anes, hvordan civilforsvarets opgaver og udbygning greb ind i samfundet og dets indretning – fra bygningsmasse og infrastruktur til offentlig oplysning og forholdet mellem stat og borger.²

Hvor 1950'ernes atomalder var en brydningstid på det sikkerhedspolitiske område, var udviklingen på hjemmefronten, i samfundet og i privatsfæren umiddelbart mindre dramatisk. Flere kvinder kom på arbejdsmarkedet, samtidig med at de fortsat var hovedansvarlige for hjemmet, børnene og husholdningen. Velkendte mønstre dominerede, og 1950'erne var husmoderens årti.³ Husmoder-betegnelsen dækkede bredt og havde appel som social norm.⁴ I dag fremstår det underliggende ideal konservativt – som et levn fra en svunden tid. Hvor traditionelle kvinderoller i kønshistorisk forskning primært har fungeret som pejlemærke for at vurdere reformer og progressive kræfters indsats for at frigøre kvinder i hjemmet, på arbejdsmarkedet og i det politiske liv,⁵ er det i denne undersøgelse primært de kulturelle værdier og sikkerhedspolitiske funktioner knyttet til 1950'ernes dominerende kvinderolle, der er i fokus. Husmoderens betydning for nationens plads i international politik har rødder tilbage til begyndelsen af 1900-tallet, men det er ikke afdækket, hvordan kvindens ansvar blev forstået og forandret i 1950'erne, der både var husmoderens årti og den totale krigs tidsalder. Det spørgsmål forfølges her inden for civilforsvaret, en central arena i dansk atomkultur. Det var en udbredt for-

² Casper Sylvest: „Atomfrygten og civilforsvaret“, *temp – tidsskrift for historie*, årg. 8, nr. 16, 2018, s. 16-39.

³ Mogens Christoffersen: *Familiens ændring: en statistisk belysning af familieforholdene*, København 1993, s. 114; Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.): *Dansk velfærdshistorie*. 6 bd. Odense 2010-2015, bind III, s. 599-600 og bind IV, s. 584.

⁴ Anne Trine Larsen: „What happened to the housewife? Gender and Work in post-war Denmark 1950-1989“, i Gro Hagemann and Hege Roll-Hansen (red.): *Twentieth-century housewives: Meanings and implications of unpaid work*, Oslo 2005, s. 297-318.

⁵ Jytte Larsen: *Også andre hensyn: Dansk ligestillingshistorie, 1915-1953*, Aarhus 2015.

ventning i dette årti, at den næste krig – atomkrigen – i endnu højere grad ville blive centreret om befolkningens overlevelse og modstandsdugtighed. Ingen krig ville være mere total, og det var i den situation, at civilforsvaret skulle stå sin prøve. Hvilke idealer om kvindens medborgerskab blev skabt i den forbindelse?

Undersøgelsens overordnede ramme er studiet af medborgerskab i dansk atomkultur og særligt civilforsvaret som en kønnet praksis- og forestillingsverden. Den følgende sektion introducerer forskningen i atomkultur, diskuterer medborgerskabsbegrebet og udstikker analysens teoretiske ramme og metodiske grundlag. Dernæst analyseres fremvæksten af det danske civilforsvar og *Danske Kvinders Beredskab* (DKB) i sammenhæng med husmoderrollens udvikling og betydning. I de følgende afsnit zoomer jeg ind på kvindens medborgerskab i 1950'ernes civilforsvar. Analysen fokuserer på tre områder, der dels er vigtige for at forstå karakteren af det medborgerskab, kvinder kunne udøve i civilforsvaret, dels bidrager til at sætte dansk civilforsvarshistorie i transnationalt og internationalt perspektiv. Det drejer sig om husmoderen som kvindeideal i DKB, kvinders ansvar i hjemmet og lokalsamfundet – et område, hvor påvirkningen fra USA var betydelig – samt det mantra om indsatsens nytte, der særligt i tiden efter brintbombens opfindelse fik en prominent plads i civilforsvarets kommunikation. Selve civilforsvarets rationale var udfordret, og det fik betydning for de opgaver og forventninger, kvinder blev mødt med.

Teoretisk ramme: atomkultur, køn og medborgerskab

Studiet af teknologiens betydning for menneskelige samfund har længe været et centralt genstandsfelt i humanistisk forskning, men særligt i de seneste årtiers (sen)modernitet er denne forskning vokset betydeligt. Det skyldes selvfølgelig den massive udvidelse af teknologiens plads i og konsekvenser for samfundet i løbet af de sidste to århundreder, men det spiller også en rolle, at en forståelse af teknologi som andet og mere end anvendt videnskab og artefakter er blevet stadig mere udbredt. Studiet af atomkultur er et fint eksempel. Det kan med inspiration fra Jonathan Hogg defineres som de måder, hvorpå individer, grupper og autoriteter i samfundet repræsenterede, reagerede på eller på anden vis søgte at kontrollere de sociale, kulturelle, psykologiske, materielle og politiske konsekvenser af atomenergiens anvendelse til civile eller militære formål.⁶ Civilforsvar er i en international sammenhæng et centralt tema i det, man under en samlebetegnelse kan kalde

⁶ Se Jonathan Hogg: *British Nuclear Culture: Official and Unofficial Narratives in the Long 20th Century*, London 2016, s. 7. Se også Paul Boyer: *By the Bomb's Early Light: American Thought and Culture at the Dawn of the Atomic Age*, New York 1985; Spencer R. Weart: *The Rise of Nuclear Fear*, Cambridge 2012.

„nuclear studies“.⁷ Selvom studiet af dansk atomkultur er i vækst⁸, er det danske civilforsvars historie kun sporadisk afdækket.⁹

Køn og kvinders rolle i forsvaret af samfundet er et blandt flere underbelyste temaer. Internationale studier har fokuseret på appellen til kvindens ansvar og medborgerskab udtrykt gennem civilforsvarsarbejde. Særligt i Storbritannien og Sverige kan der i perioden fra mellemkrigstiden og ind i den tidlige Kolde Krig etableres en kontinuitet i store dele af civilforsvarsarbejdet, herunder også dets kønsliggørel-

7 Se f.eks. Kenneth D. Rose: *One Nation Underground: The Fallout Shelter in American Culture*, New York 2001; Dee Garrison: *Bracing for Armageddon: Why Civil Defense Never Worked*, Oxford 2006; Joseph P. Masco: „‘Survival is Your Business’: Engineering Ruins and Affect in Nuclear America“, *Cultural Anthropology*, årg. 23, nr. 2, 2008, s. 361-98; Frank Biess: „‘Everybody has a Chance’: Nuclear Angst, Civil Defence, and the History of Emotions in Postwar West Germany“, *German History*, 27:2 (2009), s. 215-43; Matthew Grant: *After the Bomb: Civil Defence and Nuclear War in Britain, 1945-68*, Basingstoke 2010: Palgrave Macmillan); Marie Cronqvist: „Survival in the Welfare Cocoon: The Culture of Civil Defence in Cold War Sweden“, i A. Vowinckel, M.M. Payk & T. Lindenberger (red.): *Cold War Cultures: Perspectives on Eastern and Western Societies*, New York 2012, s. 191-210; Marie Cronqvist: „Evacuation as Welfare Ritual: Cold War Media and the Swedish Culture of Civil Defense“, i V. Ingimundarson og R. Magnúsdóttir (red.): *Nordic Cold War Cultures: Ideological Promotion, Public Reception, and East-West Interactions*, Helsinki 2015, s. 75-95.

8 Se særlig Henry Nielsen og Henrik Knudsen: „The Troublesome Life of Peaceful Atoms in Denmark“, *History and Technology*, årg. 26, nr. 2, 2010, s. 91-118; Jes Fabricius Møller: „Illusionsløsheden som filosofisk og politisk program: Det evige liv, virkeligheden, atombomben og velfærden i højskolebevægelsen i 1950’erne“, i Nils Gunder Hansen og Rasmus Mariager (red.): „Der truer os i tiden”: *Velfærds-og koldkrigstænkning i 1950’ernes danske kulturdebat*, Odense, 2013, s. 143-66; Henry Nielsen og Kristian H. Nielsen: *Camp Century: Koldkrigsbyen under Grønlands indlandsis*, Aarhus 2017; Aske Hennelund Nielsen og Casper Sylvest: „Billeder på den danske atomkulturs fødsel“, i A. Magnussen, K. Sinclair og C. Sylvest (red.): *Visuel historie: Tilgange og eksempler*, Odense 2018, s. 237-55. Se også Klaus Jørgensen: *Atomvåbnes rolle i dansk politik. Med særligt henblik på Kampagnen mod Atomvåben, 1960-1968*, Odense 1973; Søren Hein Rasmussen: *Sære alliancer: Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*, Odense 1997; Søren Hein Rasmussen: „Kampagnen mod Atomvåben og andre protestbevægelser i 1960ernes første halvdel“, *Den Jyske Historiker*, nr. 101, 2002, s. 34-49; Nils Arne Sørensen og Klaus Petersen (red.): *Den kolde krig på hjemmefronten*, Odense 2004.

9 Michael Boas Pedersen: „Civilforsvaret“, i J.T. Lauridsen, R. Mariager, T.B. Olesen & P. Villaume (red.): *Den Kolde Krig og Danmark*, København 2011, s. 152-53; Sylvest 2018; Rosanna Farbøl: „Urban Civil Defence: Aarhus as a Site of the Imaginary Nuclear War“ (upubliceret manuskript); Casper Sylvest: „Nuclear Fallout as Risk: Denmark and the Thermonuclear Revolution“, i J. Östling, N. Olsen & D. Heidenblad (red.): *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas and Aspirations* (under udgivelse); Iben Bjørnsson: „‘Stands tilløb til panik’ – civilforsvarsprojecter som befolkningskontrol“ (under udgivelse).

se.¹⁰ I en amerikansk sammenhæng har historikere i større grad understreget forandring, blandt andet i kraft af et stærkt fokus på den Kolde Krigs særlige karakter. Elaine Taylor May har påpeget, hvordan 1950'ernes inddæmningspolitik og en tilhørende konservativ politisk kultur tog sit udgangspunkt i villaerne i de (hvide) amerikanske forstæder. Hjemmet blev anset for at være en kilde til stabilitet og sikkerhed i en usikker verden, og det skyldtes ikke mindst kvindens rolle som ægtefælle, moder og *homemaker*.¹¹ Kernefamilien – *the nuclear family* – blev et omdrejningspunkt for amerikansk civilforsvar. Her blev traditionelle kønsroller reproduceret i en proces, hvor dele af ansvaret for at tilvejebringe stabilitet og sikkerhed blev lagt over på familien. Nyere forskning har dog også peget på, at civilforsvaret tilbød kvinder et vist rum for at forfølge idealer om frihed og ligestilling.¹² I den uudforskede, danske sammenhæng er det naturligt at inddrage spørgsmålet om kontinuitet og forandring. I første omgang kalder medborgerskabsbegrebet dog på en nærmere afklaring.

Medborgerskab defineres ofte med udgangspunkt i en kontrakt – fokuseret på ydelser og modydelser, rettigheder og pligter – men i såvel politisk teori som i kønsforskningen er det tydeligt, at begrebet har en betydelig spændvidde, der indfanger en kompliceret historisk proces.¹³ I et bredere perspektiv spiller sociologiske faktorer og kulturelle dynamikker en væsentlig rolle. Medborgerskab henviser således til en kampplads, hvor adgangen til rettigheder kunne opnås, men det er også en arena, hvor identitet, værdighed og anerkendelse er blevet tildelet, forhandlet eller tilkæmpet gennem italesættelsen og praktiseringen af borgerdyder som solidaritet og samfundssind. Reciprociteten (eller mangel på samme) i forholdet mellem borger og stat, nation el-

¹⁰ Se Cronqvist 2012; Matthew Grant: „Civil Defence Gives Meaning to Your Leisure’: Citizenship, Participation, and Cultural Change in Cold War“, *Twentieth Century British History*, årg. 22., nr. 1, 2011, 52-78; Lucy Noakes & Susan R. Grayzel: „Defending the Home (land): Gendering Civil Defence from the First World War to the ‘War on Terror’“, i A. Corden-Coyne (red.): *Gender and Conflict since 1914: Historical and Interdisciplinary Perspectives*, Basingstoke 2012, s. 53-70.

¹¹ Elaine Taylor May: *Homeward Bound: American Families in the Cold War Era*, 2. udg., New York, 2008.

¹² Laura McEnaney: *Civil Defence Begins at Home: Militarization Meets Everyday Life in the Fifties*, Princeton 2000; Laura McEnaney: „Cold War Mobilization and Domestic Politics: The United States“, in Melvyn P. Leffler og Odd Arne Westad (red.): *The Cambridge History of the Cold War*, vol. 1, Cambridge 2010, s. 420-41; Michael Scheibach: *Protecting the Home Front: Women in Civil Defense in the Early Cold War*, Jefferson 2017.

¹³ Se f.eks. Per Mouritsen: *En plads i verden: Det moderne medborgerskab*, København 2015; Matthew Grant: „Historicizing Citizenship“, *Historical Journal*, årg. 59, nr. 4, 2016, s. 1187-1206.

ler samfund er central, hvilket i den politiske teori er blevet understreget af feministen Carole Pateman.¹⁴ Selvom kvinder gradvist har opnået medborgerskab i store dele af den vestlige verden i løbet af 1900-tallet, var der i første omgang tale om et inferiørt eller andenrangs medborgerskab, der tog udgangspunkt i kvinders private rolle som ægtefælle, mor eller husmor. Udviklingen indebar dog også en ansats til (eller et løfte om) yderligere frigørelse.

Kvinders ydelser og pligter i forhold til stat og nation var baseret på moderskabet, der samtidig var et afgørende aspekt af den forskelsbehandling, der berøvede kvinder et ligeværdigt medborgerskab. Reproduktion blev anskuet som et socialt og nationalt anliggende, men det var (og er) en sej kamp at opnå kulturel og politisk anerkendelse af dette samfundsmæssige bidrag. Selvom Danmark og de øvrige nordiske lande var ligestillingsmæssige pionerer – gennem statens intervention i privatsfæren for at understøtte individuel og kollektiv velfærd¹⁵ – kan kvinders bidrag særligt frem til 1960'erne med Pateman forstås som „paradoksalt“. Det var i høj grad knyttet til privat velfærd, der ikke blev fuldt ud anerkendt. Pateman taler derfor om kvinders tve-tydige position i den moderne stat.¹⁶ Hvor visse pligter, f.eks. til at arbejde og ofre sig for fædrelandet i krig, blev tilskrevet mænd, opnåede kvinders arbejde og pligter til at give liv ikke tilsvarende anerkendelse.

I skyggen af truslen om den totale krig blev sådanne skel imidlertid udfordret. Den proces begyndte med luftkrigen¹⁷ og forstærkedes i atomalderen. Civilforsvaret er derfor et frugtbart felt for udforskningen af kvinders medborgerskab. For det første tydeliggjorde truslen om den totale krig og særligt atomkrigen, at kvinders opgaver og samfundsmæssige forpligtelser blev mere omfattende i forhold til beskyttelsen af civilbefolkningen. Dermed kom (en række antagelser om) kvinders evner og bidrag til at stå stærkt i det krydsfelt mellem hjemlige forandringer og nye sikkerhedspolitiske udfordringer, som civilforsvaret opererede i. Det var tilfældet i USA og i en række europæi-

¹⁴ Se særligt Carole Pateman: „Equality, Difference, Subordination: The Politics of Motherhood and Women’s Citizenship“ [1992], i G. Bock og S. James (red.): *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*, London 2005, 14-27.

¹⁵ Karin Melby, Anna-Birte Ravn, Bente Rosenbeck & Christian Carlsson Wetterberg: „What is the Nordic gender model?“, i P. Kettunen og K. Petersen (red.): *Beyond Welfare State Models: Transnational Perspectives on Social Policy*, Cheltenham 2011, s. 147-69.

¹⁶ Pateman 1992, s. 19, 21.

¹⁷ Susan R. Grayzel: „Across Battle Fronts: Gender and the Comparative Cultural History of Modern War“, i D. Cohen og M. O’Connor (red.): *Comparison and History: Europe in Cross-national Perspective*, London 2004, s. 71-84.

ske lande, herunder Danmark. For det andet er selve civilforsvarets karakter befordrende for denne analyse: I den konstante bevægelse mellem nutid og fremtid, mellem forberedelse og foregribelse, som foregik i civilforsvaret, var der indlejret en vision om samfundslivet. Den tilbagevendende kontemplation af sårbarhed, forsvar og eksistens i en krigs- eller postkrigs-situation udgjorde en (delvist indøvet) forestillingsverden understøttet af eksisterende normer, institutioner og idealer.¹⁸ Det er fra dette teoretiske udgangspunkt, at artiklen forfølger spørgsmålet om kvindens position og medborgerskab. Analysen indtager og beriger desuden tre perspektiver på perioden: et kønshistorisk blik på husmoderen, en undersøgelse af den Kolde Krig på hjemmefronten og i hverdagslivet samt studiet af transnationale dynamikker i efterkrigstiden.¹⁹

Denne teoretiske ramme flugter med de betydelige dele af moderne historisk forskning, der er inspireret af den sproglige vending. Det gælder blandt andet den tilnærmelse mellem politisk historie og kulturhistorie, der tager afsæt i en interesse for kommunikation og dens rolle i udformningen af samfundet.²⁰ Tilgangen fordrer således en fortolkende analysestrategi, der kan indfange såvel civilforsvarets (stræben efter en) disciplinering af borgerne som de normer og institutioner, der understøttede en vision om samfundslivet og virkede i de frivilliges praksis. En sådan analysestrategi har særligt blik for de værdis-

¹⁸ Civilforsvaret kan ligefrem studeres som en „socioteknisk forestillingsverden“. Heri ligger en anerkendelse af teknologiens betydning i civilforsvaret – som vilkår, som kilde til frygt og som modsvar – samt at teknologier skabes, begribes og anvendes i sociale sammenhænge. Se Sheila Jasanoff og Sang-Huyn Kim (red.): *Dreamscapes of Modernity: Sociotechnical Imaginaries and the Fabrication of Power*, Chicago 2015; Marie Cronqvist, Rosanna Farbøl & Casper Sylvest: „New Directions in Civil Defence History: A Framework for Analysis“ (upubliceret).

¹⁹ I forhold til husmoderidealet, se Bente Rosenbeck: *Kvindekøn*, København 1987; Lisbeth Haastrup. „Husmødre og velfærdsstat: 'Kvindelig værnepligt' i velfærdsstatens tjeneste“, *Folk og Kultur*, årg. 29, nr. 1, 2000, s. 99-116. Om den kolde krig på hjemmefronten, se Petersen og Sørensen 2004; Dorthe Gert Simonsen og Iben Vyff (red.): *Amerika og det gode liv, 1950-1970*, Odense 2011. For en introduktion til transnational historie, se Nils Arne Sørensen: „Den transnationale vending“, *Historisk Tidsskrift*, årg. 109, nr. 2, 2009, s. 459-72.

²⁰ Der er her tale om et særligt kendetegn for ny politisk historie. Herom se Ute Frevert: „Neue Politikgeschichte: Konzepte und Herausforderungen“, i U. Frevert and H.-G. Haupt (red.): *Neue Politikgeschichte: Perspektiven einer historischen Politikforschung*, Frankfurt 2005, s. 7-26; Willibald Steinmetz og Heinz-Gerhard Haupt: „The Political as Communicative Space in History: The Bielefeld Approach“, i W. Steinmetz, I. Gilcher-Holtey & H.-G. Haupt (red.): *Writing Political History Today*, Frankfurt 2013, s. 11-43; Jeppe Nevers: „Indledning“, *temp – tidsskrift for historie*, årg. 4, nr. 8, 2014, s. 5-16.

er, idealer og forventninger, der var knyttet til samfundet og dets borgere i en usikker samtid og en uvis fremtid. Sådanne idealer udtrykker noget væsentligt om, hvem borgeren – i dette tilfælde kvinden – er (*identitet*), og hvordan hun bør agere (*anerkendelse*). Historiefaget frembyder mange eksempler på analysestrategier, der afdækker sådanne repræsentationer og deres konsekvenser. Jeg trækker her på elementer af diskursanalyse og visuel historie, hvor fokus er på (re)produktionen og kommunikationen af betydning, hvilket indebærer et bestemt verdenssyn med tilhørende sociale normer og et uomgængeligt element af magtudøvelse.²¹ Undersøgelsens hovedfokus er beskrivelser af civilforsvarsarbejdet i oplysnings- og hvervemateriale samt i kommunikationen til og blandt frivillige i civilforsvaret. De anvendte kilder består af arkivmateriale fra danske og udenlandske arkiver samt film, artikler i *Civilforsvarsbladet*²² og andet offentligt tilgængeligt materiale.

Civilforsvarstanken og husmoderen

Civilforsvarets oprettelse i 1949 havde rod i mellemkrigstidens frygt for ny militært teknologi og erfaringerne fra 2. Verdenskrig. Statens Civile Luftværn blev oprettet ved lov i 1938, og som i den senere civilforsvarslov blev der åbnet for samarbejde med private aktører. Det gjaldt først og fremmest Dansk Luftværnsforening, der blev stiftet i juni 1934. Foreningen fik til opgave at oprette frivillige hjælpekolonner, bidrage til oplysning om beskyttelse mod luftangreb og forestå en række mere praktiske uddannelsesopgaver. Det tyske angreb på Polen den 1. september 1939 overhalede til en vis grad udviklingen, og bestræbelserne blev intensiveret. Politidirektøren i København rettede blandt andet henvendelse til foreningen for at få flere kvinder til at melde sig til opgaven. I slutningen af 1939 arrangerede et nyligt oprettet kvindeudvalg et møde om sagen i forbindelse med udstillingen „Værn og Velfærd“ i Forum i København. Efter forhandlinger mellem indenrigsministeren og en række fremtrædende kvindeorganisationer²³ kunne DKB i marts 1940 oprettes som en organisation for frivil-

²¹ Se f.eks. Sniff Andersen Nexø & Lene Koch: „Diskursanalyse“, i S. Vallgård & L. Koch (red.): *Forskningsmetoder i Folkesundhedsvidenskab*, 4. udg., København 2007, s. 119-40; Magnussen, Sinclair & Sylvest 2018.

²² Civilforsvarsbladet var særligt rettet mod ansatte og frivillige i civilforsvaret. Oplagstallet lå i slutningen af 1950'erne på omkring 6-7.000. Det steg til over 25.000 i 1965, hvilket primært skyldtes, at Civilforsvarsstyrelsen betalte for stadig flere abonnenter (23.000 i september 1966). *Civilforsvars-Forbundet – Beretning om forbundets virksomhed, november 1965-oktober 1966*, s. 14. Det Kongelige Bibliotek (herefter KB), Civilforsvars-Forbundet: Beretninger.

²³ Kvindeligt Arbejderforbund, De samvirkende danske Husholdningsforeninger, De danske Husmoderforeninger, KFUK, Danske Kvinders Nationalråd,

lige kvinder med kronprinsesse Ingrid som protektor. Det blev fra begyndelsen gjort helt klart, at de frivillige kvinder ikke skulle påtage sig militære opgaver.²⁴ Selvom aktivitetsniveauet ikke var højt i de tidlige krigsår, blev krigen afgørende for DKB's identitet. Det skyldtes medlemstilgang, og at det via egenproduktion og egenfinansiering lykkedes at få medlemmerne uniformeret. Ved krigens afslutning var over 40.000 kvinder organiseret i DKB. Krigen var i det hele taget en katalysator for totalforsvarstanken. I den sidste del af krigen udgav både Statens Civile Luftværn og Luftværnsforeningen oplysningsmateriale, der trak spor ind i efterkrigstiden.²⁵

DKB fortsatte som selvstændig organisation frem til februar 1954, hvor det med baggrund i en organisatorisk dobbeltstruktur og af hensyn til større ligestilling blev besluttet at slå DKB og luftværnsforeningens efterfølger, Civilforsvars-Forbundet (CFF), sammen. Ifølge de nye vedtægter kunne mænd og kvinder nu besidde de samme poster i organisationen. Kvindernes indflydelse og repræsentation i topledelsen blev sikret ved, at formanden for CFF både kunne være en mand og en kvinde, og ved at en af de to næstformandsposter skulle besættedes af en kvinde (formanden for DKB).²⁶ I DKB var der indledningsvis skepsis at spore. Den havde muligvis rod i en kønspolitisk ambivalens, der afspejlede nye brudflader i forholdet mellem mænd og kvinder. På den ene side var der utilfredshed med kulturen og arbejdsfordelingen i civilforsvarsarbejdet. På landsrådsmødet i 1954, hvor de nye vedtægter blev vedtaget, understregede den tidligere landsformand, Inger Gautier Schmit, at der var tale om foreløbige vedtægter. Den indstilling, at „manden er kvindens hoved“, og en arbejdsdeling, hvor

Dansk Kvindesamfund og Dansk Sygeplejeråd.

²⁴ Civilforsvars-Forbundet og Danske Kvinders Beredskab: „*Ring for ring smeder man en brynje*“, København 1986, s. 33-34; Ellen La Cour Overgaard og Karen Margrethe Vilstrup: „Danske Kvinders Beredskab (De danske Lotter)“, i L. Hindsgaul og K. Fleron (red.): *Kvinden i Danmark*, Odense 1942, s. 835-64. For historiske perspektiver på kvinders rolle i forsvaret se også Helle Strandgård Jensen og Pernille Frøling: „Lotterne banede vejen for kvinder i forsvaret“, København 2006, <https://kvinfol.dk/lotterne-banede-vejen-for-kvinder-i-forsvaret/> (29.04.2019); Beate Sløk-Andersen: „Kvindernes trinvis adgang til det danske forsvar“, København 2014, <http://www.fak.dk/publikationer/Pages/Kvinder-nestrinvisadgangtildetdanskeforsvar.aspx> (29.04.2019).

²⁵ Det gælder f.eks. pjecer, der fremviser betydelige fællestræk med den svenske pjece *Om krigen kommer* (1943) (<http://www.skymningslage.se/om-kriget-kommer-1943/>, 22.11.2019).

²⁶ „DKB og CFF's sammenslutning vedtaget“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 5, nr. 2, 1954, s. 32. Siden 1934 har alle formænd (nu præsidenter) for CFF (nu Beredskabsforbundet) dog været mænd.

„DKB’erne kun er til for at gøre de mindre behagelige ting“, skulle være fortid i det nye CFF.²⁷ Ordningen blev permanent, men allerede i 1960’erne søgte DKB igen at blive en selvstændig organisation.²⁸ På den anden side var et traditionelt kvindesyn indlejret i DKB’s identitet fra organisationens første år. I DKB’s *Danske Kvinders Jul* fra 1946 optrådte digtet „Husmor“ af Tove Ditlevsen. Digtet hyldede husmoderens rolle og havde samtidig blik for den kombination af indre uro og ydre trusler, der fulgte med ind i den Kolde Krig. Et vers lød:

Hvad er så dejligt
paa denne jord
som Liv, der skabes
og Liv, der gror
over en Verden, der brænder?
En stjerne faldt, og en Guldspurv sang,
Da hun tog sit Barn for første Gang
i stærke og varsomme Hænder.²⁹

Det var i det daglige arbejde i hjemmet og familien, at en særlig vigtig kvindelig evne til at bistå det nationale, civile forsvar blev identificeret og oparbejdet.³⁰ I DKB’s sangbog – en identitetsmarkør på linje med uniformen – optræder en lignende beskrivelse af kvinders ressourcer. Her i sangen „Prolog“ fra februar 1954, hvor et vers forener atomfrygten med troen på den kvindelige indsats i civilforsvaret:

Kender vi fremtidens veje?
Kan gennem mørket vi se?
Skal katastrofen hænde?
Eller vil galskaben ske?
Faste og kærlige hænder
former den tryghed for os,
som i ulykkens stunder
byder vor afmagt trods.³¹

²⁷ *Referat af Civilforsvars-Forbundets ordinære Landsrådsmøde*, lørdag den 6. februar 1954, s. 9, KB, Civilforsvars-Forbundet: Referater af Landsrådsmøder.

²⁸ Se særligt *Civilforsvars-Forbundets – beretning om forbundet og DKB’s virksomhed, november 1978-oktober 1969*, s. 22-23, KB, Civilforsvars-Forbundet: Beretninger.

²⁹ Tove Ditlevsen: „Husmor“, i *Danske Kvinders Jul*, København 1946, s. 19.

³⁰ Lignende argumenter var på spil i den politiske sfære. Se Birgitte Possing: *Argumenter imod kvinder*, København 2018, s. 149.

³¹ „Prolog“, manuskript 5. februar 1954, Beredskabsforbundets Informations- og Udstillingsbarak, Frøslevlejren (herefter BIU), ringbind: DKB SANGE.

Kvindens faste, varsomme og kærlige hænder blev en central metafor i iscenesættelsen af DKB's civilforsvarsindsats. Det var afspejlet i DKB's opgaver. Ud over administrativt arbejde i meldetjenester (ofte i sekretærfunktioner) var kvinders arbejde fortrinsvist centreret om forplejning, omsorg og sygepleje.³²

DKB knyttede således den frivillige kvinde til et medborgerskab, der var symboliseret i rollen som ansvarlig og handlekraftig husmoder. Det var næppe tilfældigt, men det var heller ikke uden udfordringer. I løbet af 1900-tallet var husmoderen blevet et centralt bindeled mellem stat, familie og individ. Det er ligefrem blevet hævdet, at denne rolle involverede et „større, socialpolitisk projekt, der skulle føre frem til velfærdsstaten“.³³ Som knudepunkt i en gradvis omfordeling af ansvar mellem stat og borger fik husmoderen eksempelvis nye og anderledes opgaver i takt med, at husholdningen og standarderne herfor ændrede karakter. Nye krav til uddannelse, opdragelse og dannelse kom til. Stadigt flere af disse opgaver måtte løses på egen hånd samtidigt med, at der opstod en forventning om, at husmoderen var ansvarlig for (og havde en egeninteresse i) at efterleve industrialiseringens krav om effektivisering og rationalisering.³⁴ Husmoderrollen var i forandring men også stadigt mere vigtig. I perioden fra 1. Verdenskrig og frem til 1960'erne var husmoderen ifølge Lisbeth Haastrup den person, der „forenede alle de centrale opgaver som staten stillede til familie og hushold“.³⁵ Det drejede sig om reproduktion, børneopdragelse og tilvejebringelse af arbejdskraft. At netop 1950'erne var husmoderens årti, vidner såvel statistik som rollens status i populærkultur og markedsøkonomisk aktivitet om.³⁶

Trods en række familie-, børne- og ligestillingspolitiske tiltag i de forudgående årtier og trods kategoriens rummelighed og brede appel

³² En mindre gruppe kvinder blev i den tidlige fase uddannet til at indgå i Civilforsvarskorpset (eller dets forløber, CBU-korpset), og heraf blev mange senere instruktører i DKB.

³³ Bodil Olesen og Jytte Thorndahl: *Da danske hjem blev elektriske 1900-2000*, Aarhus 2004, s. 243.

³⁴ Netop dette aspekt understreges i Olesen og Thorndahl 2004, s. 248, 256, 266. Udviklingen er også afspejlet i Dansk Gallup Institut: „Er hovedrengøring ved at blive gammeldags“, 24. marts 1956, http://www2.tns-gallup.dk/tns_gallup/ugens_gallup/tekst/ug_1956_11.pdf (21.11.2018).

³⁵ Haastrup 2000, s. 113.

³⁶ Se eksempelvis Lisbeth B. Knudsen: „Nye familieformer og færre børn“, i N. Ploug, I. Henriksen & N. Kærgård, *Den danske velfærdsstats historie: En antologi*, København 2004, s. 224-59, s. 243. Se også Kamma Struwe: *Aktuelle kvindeproblemer*, København 1951, s. 10, hvor husmødrene havde en central plads i beskrivelsen af „fem kvindetyper, vi alle kender“.

var husmoderen også forbundet med en vis konservatisme. Grundstenen hertil blev lagt i perioden under og efter 1. Verdenskrig.³⁷ 1950'ernes kulturelle strømninger spillede også ind. I bearbejdningen af samfundets igangværende forandringer blev husmoderen ofte set som en stabiliserende faktor, en garant mod moderniseringens negative sociale effekter.³⁸ Det underliggende kvindeideal blev desuden promoveret af en række konservative kræfter. Husmoderforeningerne – stiftet i 1917 i København og tre år senere som landssammenslutning – bidrog til at understrege kvindens plads i ægteskabet og hjemmet.³⁹ Som De Danske Husmoderforeningers formand, Johanne Dahlerup, udtrykte det i *Husmoderen* i 1962:

Jeg har altid set et kald i dette at være hjemmeværende husmoder, og jeg har taget i arv fra dem, der var før mig. Kærligheden til hjemmet, børnene og vor fælles husmoderforening er givet som et kald, vi har forpligtelse til at røgte vel – at tage vare om til lykke og gavn for hjemmet i dag og for de hjem, der afløser vore i den fremtid, som vi ved så lidt om, men som hver eneste husmoder er med til at forme i det små.⁴⁰

Den fremtid, som vi ved så lidt om. Husmoderen blev her præsenteret som et anker i et foranderligt og uforudsigeligt hav. Danmark var naturligvis ikke et særtilfælde; særligt i USA – populærkulturens væsentligste pejlemærke for den igangværende modernisering – stod kernefamilien og kvinden som ægtefælle, moder og „homemaker“ centralt i 1950'erne.⁴¹

³⁷ Haastrup 2000.

³⁸ For et eksempel fra 1930'erne i kontekst af Befolkingskommissionen se Nina Liv Brøndum: „Det gode moderskab“, *Kvinder, Køn & Forskning*, nr. 4, 2012, s. 30-38.

³⁹ Rosenbeck 1987, s. 299-302. Rosenbecks fortolkning understreger, at husmoderforeningerne „først og fremmest var interesserede i at bevare kvindens stilling i hjemmet og var som sådan en organisering, der helt accepterede arbejdsdelingen og mændenes magt“ (s. 299). De var således „med til at institutionalisere kvinders afhængighed af mænd ved at fastholde den komplementære arbejdsdeling og kvinders økonomiske afhængighed“ (s. 302).

⁴⁰ Citeret i Olesen & Thorndahl 2004, s. 268-9. Se også Johanne Dahlerup-Petersen: „At støtte, værne og fremme...“, *Husmoderen*, årg. 33, nr. 1, 1950, s. 4.

⁴¹ Se May 2008; Andrea Carosso: *Cold War Narratives: American Culture in the 1950s*, Bern 2012, s. 71-72; Lizabeth Cohen: *A Consumer's Republic: The Politics of Mass Consumption in Postwar America*, New York 2003. Det danske husmoderbegreb understreger betydningen af moderskabet fremfor ægteskabet (*housewife*). Se Larsen 2005.

De sociale normer og markedsføringens glade budskaber til trods var husmoderrollen ikke problemfri. Mistrivsel og utilfredshed var tilsyneladende udbredt. Ensomhed, kedsomhed eller tidens samlebetegnelse for psykiske problemer, „dårlige nerver“, var ikke ualmindeligt, som en undersøgelse baseret på selvrapporterede data og offentliggjort i *Ugeskrift for Læger* i 1954 påpegede.⁴² En række sammenkædede men alligevel ret forskellige fænomener – fra atomalderens eksistentielle spørgsmål til udfordringer ved automatisering – var i samme periode referencepunkter i en diffus ængstelighed over samfundsudviklingen og forholdet mellem menneske og teknologi. Den kom blandt andet til udtryk i en række artikler, som *Husmoderen* bragte i midten af 1950'erne, og i valget af „mennesket i teknikkens tidsalder“ som tema for Nordens Husmoder-Forbunds kongres i Nyborg i 1956.⁴³ Selvom den oplevede mistrivsel i første omgang, rettede sig mod hverdagens udfordringer og de nære relationer snarere end politiske og eksistentielle spørgsmål, var den Kolde Krig og det eskalerende våbenkapløb blandt de fænomener, der kunne give anledning til ængstelighed. En logik, der kunne anes før 2. Verdenskrig – hvor husmødrene udgjorde et sikkerhedspolitisk bolværk, der kollektivt forvaltede store summer og havde hovedansvaret for reproduktion og ernæring⁴⁴ – blev både forandret og mere relevant i atomalderen.

Kvinden som husmoder i 1950'ernes DKB

Givet husmoderens centrale placering i dansk samfundsliv og populærkultur i 1950'erne ville det være mærkværdigt, hvis det forhold ikke var afspejlet i DKB's aktiviteter og kommunikation. Spørgsmålet er derfor snarere, om organisationen rettede sin kommunikation mod husmoderen, og om og i givet fald hvordan DKB (re)producerede et medborgerskab til kvinder ved at kæde det sammen med (u)sikkerhed og (civil)forsvar? DKB var formelt upolitisk, og organisationen understregede ofte, at en indsats fra alle kvinder, uagtet kompetencer eller erfaringer, var nødvendig for at løse den omfattende civilforsvars-

⁴² Agnete Bræstrup: „Københavnske Husmødres Miljø og Almentilstand II“, *Ugeskrift for Læger*, årg. 116, 1954, s. 1373-79, citeret fra s. 1376. Se også diskussionen i Rosenbeck, *Kvindekøn*.

⁴³ „Vi må tage en helt ny menneskeopfattelse i brug“, *Husmoderen*, årg. 38, nr. 2, 1955, s. 4; Lilli Nielsen: „En aktuel kongres om os og teknikken“, *Husmoderen*, årg. 39, nr. 9, 1956, s. 3-10; Helga Jensen: „Et stormagtsmøde“, *Husmoderen*, årg. 39, nr. 12, 1956, s. 3; „Menneskene er blevet tekniske slaver“, *Husmoderen*, årg. 40, nr. 5, 1957, s. 12; Harald Nygaard: „Kvinder og automation“, *Husmoderen*, årg. 40, nr. 7, 1957, s. 4-5.

⁴⁴ Haastrup 2000.

opgave.⁴⁵ I hvervemateriale blev det humanitære formål fremhævet. Kvindens plads var dog helt særlig, som det blev påpeget af landsformanden, kammerherreinde Majse de Neergaard i 1955:

I civilforsvarsarbejdet har vi kvinder et særligt ansvar. Jeg vil minde om, at 80% af dette arbejde skal løses af kvinder, og at en hel tjenestegren – de frivillige sygehjælpere – udelukkende hviler på os. Måtte vi i årene, der kommer, i stigende grad gøre dette ansvar levende for vort lands kvinder.⁴⁶

Som nævnt afspejlede DKB i nogen grad en ligestillingspolitisk ambition. Den tanke kom også til udtryk i den danske stats forståelse af civilforsvaret. I et notat til NATO fra 1959 hed det, at kvinder indgik på „lige fod“ med mænd i praktisk talt alle dele af civilforsvaret. Fra dansk side ønske man derfor ikke at diskutere et separat „kvindeproblem“ i civilforsvaret. Det blev dog også bemærket, at kvinder „i praksis“ blev tildelt velfærdsopgaver.⁴⁷ Denne dobbelthed var også at finde i DKB's kommunikation.

Det er imidlertid slående, hvordan DKB knyttede et særligt bånd til husmoderen i krydsfeltet mellem hjem, medborgerskab, sikkerhed og forsvar. Både opgaveporteføljen og den eksisterende medlemssammensætning appellerede tilsyneladende til dette kvindeideal. Væsentlige opgaver i DKB, primært forplejning og omsorg, udgjorde nærmest en udstrækning af opgaver, som husmødre i forvejen løste – bare i større skala. Samtidigt udgav DKB instruktioner og andet materiale (f.eks. kogebøger), der i målgruppe og tone ikke afveg væsentligt fra øvrig kommunikation rettet mod husmoderen. I 1955 blev der i forbindelse med CFF's ønskelotteri, hvor hovedgevinsten var på 20.000 kr., udloddet en „DKB ekstragevinst“: en egetræsstandkiste med brudeudstyr, herunder brudeslør med håndknipt diadem og en betydelig mængde tekstiler og artefakter til husholdningen – fra støveklude og gulvklude til værtindeforklæder og kagerulle.⁴⁸ *Civilforsvarsbla-*

⁴⁵ Det fremgår allerede af DKB's vedtægter fra tiden under Dansk Luftværnsforening, at „enhver Kvinde over 18 Aar kan søge Optagelse“ (§1), BIU, DKB: Historie og Organisation.

⁴⁶ „Civilforsvar kan nytte“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 6, nr. 2, 1955, s. 28-29.

⁴⁷ „Note by the Danish Delegation on the Employment of Women in Civil Defence Services“, 6. april 1959, NATO Archives Online, Civil Protection Committee (1952-1970), <http://archives.nato.int/note-by-danish-delegation-on-employment-of-women-in-civil-defence-services> (22.11.2018).

⁴⁸ *Civilforsvarsbladet*, årg. 6, nr. 9, 1955, s. 212-13. Den heldige vinder, Inge Kjølbjerg fra Hellerup, skulle dog ikke giftes (*Civilforsvarsbladet*, årg. 7, nr. 1, 1956, s. 18-19).

det bragte desuden artikler om de egenskaber, som forskellige materialer til køkkengrej var udformet i (aluminium, emalje, glas, etc.). I DKB's kommunikation og aktiviteter er der mange eksempler på, at netop spørgsmål af særlig interesse for den ansvarlige (ofte hjemmegående) husmoder blev taget op – fra foredrag om „Ægteskabets Sindhvæjsne“⁴⁹ til artikler om „Køkkenet i en katastrofesituation“. Sidstnævnte rapporterede fra DKB's stand ved køkkenudstillingen i Forum i august 1957 og gav råd til en tørkostpakke på 500 gram og 1650 kalorier, der kunne holde sig i 1-2 år.⁵⁰

I den tidlige periode er hverveffilmen *Kvinder i Civilforsvaret* (1952) et godt eksempel på DKB's kommunikation. Filmen blev skabt i samarbejde mellem Ministeriernes Filmudvalg, CFF og DKB.⁵¹ Den blev instrueret af Erik Ole Olsen og havde Else Kornerup og Jytte Ersholt i hovedrollerne. Åbningsscenen er dramatisk: En husmoder⁵² er i køkkenet, da naboen banker på døren – hun har låst sig ude og efterladt strygejernet tændt. Den snarrådige husmoder låser hurtigt op med en ekstranøgle og ordner situationen, bl.a. ved at bruge vandet fra en blomstervase. Den brødebetyngede nabokvinde udbryder „Jeg tør slet ikke tænke på, hvad manden vil sige“. Derefter lyder en sirene, formentlig en rutinetest. Nabokvinden bliver forskrækket og taber det glas vin hun har fået at styrke sig på. Hun ville ønske, at „hun var lige så rolig som Dem“, siger hun til husmoderen, der har hjulpet hende. „Jeg har såmænd ikke altid været så rolig“, er replikken. „Det er noget jeg har lært i DKB. Man skal aldrig tabe hovedet“. Det leder til en samtale om organisationen, hvilket filmen udnytter til at give seeren en

49 Se notits i Eva Ingeborg Holskov: *Kvindeligt Lederskab: Træk af et engagement i Danske Kvinders Beredskab*, København 2008, s. 87.

50 *Civilforsvarsbladet*, årg. 8, nr. 8, 1957, s. 186-87.

51 Rigsarkivet (herefter RA), Ministeriernes filmudvalg (herefter MF), journalsager, 1944-1952, pk. 9, jr. nr. 1951-18.

52 Denne intention var klar i filmens udviklingsfase: „I entréen indenfor glider kameraet over en DKB-uniform på bøjle og ud i køkkenet, hvor fru Hansen står og skræller kartofler“. Samme tendens kan findes i andre forlæg til film i denne periode: i et drejebogsudkast til *Befolkningens beskyttelse* (1953) indgår en scene fra Kongens Have, hvor en kvinde er beskrevet som „af udpræget huslig type (måske i DKB-uniform)“. Et forudgående udkast til samme film blev ikke vel modtaget af landsformanden for DKB, Majse de Neergaard. Her indgik følgende beskrivelse: „Samtidig med speakerteksten ses fru Petersen (der gerne må være en svær og jovial husmor) i færd med at udlevere mad fra et stort kogekar til en kø af mennesker“. De tre citater er fra (hhv.) Susanne Palsbo: „Synopsis til en film om DKB (2. udgave)“, 15. januar 1952, s. 1; Christen Jul „Udkast til drejebog til en civilforsvarsfilm“, 8. september 1952, s. 4; Johannes Allen: „Filmmanuskript til 'Fredens Danmark'“, 30. april 1952, s. 7, alle i RA, MF, journalsager, 1944-1952, pk. 9, jr. nr. 1951-18.

særdeles grundig introduktion til DKB's arbejde. Der er billeder fra et grundkursus, hvor instruktøren understreger, at „i DKB har vi brug for alle kvinder uanset deres alder og daglige beskæftigelse“. Herefter beskrives de forskellige specialuddannelser, der via oplysning og teknisk kompetence kunne videreudvikle iboende kvaliteter hos kvinder. Endelig introducerer filmen til en større evakueringsøvelse, der understreger vigtigheden af civilforsvarsopgaven. DKB fremstår dermed som et rum, hvor kvinder i fællesskab kan udvikle sig og tage ansvar. Den handlekraftige husmoder, der har fortalt sin nabo om DKB, understreger, at „Vi arbejder stiltfærdigt og målbevidst, og det gør vi, fordi vi har fået en fornuftig uddannelse“. Afslutningsvis blev DKB's grundidé – den gensidige hjælp – fremhævet.

Selvom DKB altså søgte frivillige fra et bredt udsnit af danske kvinder, er det påfaldende, i hvor høj grad filmen fremstiller den fattede og ansvarlige husmoder som efterstræbelsesværdigt ideal. I civilforsvaret blev katastrofen set i øjnene, og i den proces var et medborgerskab baseret på husmoderens virke og egenskaber vigtigt. Der er tegn på, at medlemssammensætningen i efterkrigstiden afspejlede den centrale placering, som DKB tildelte husmoderen. I en lokal mødeprotokol fra DKB på Bornholm fremgår det eksempelvis, at det pauvre fremmøde til et møde den 30. april 1959 kan forklares med henvisning til „husmoderforeningens udflugt“ samme dag.⁵³ I forbindelse med relationen til det omgivende samfund var det da ofte også husmoderforeningerne, der var kontakten mellem DKB (og det øvrige forsvar) og danske kvinder.⁵⁴

Den nære forbindelse mellem civilforsvaret og husmoderidealet kan også spores i bredere diskurser og i den offentlige oplysning (eller forsøg herpå), der blev udarbejdet i slutningen af årtiet. På det tidspunkt stillede brintbomben imidlertid nye krav til og spørgsmål ved civilforsvaret. Hele grundtanken var udfordret efter udviklingen af brintbomber, der var flere hundrede gange kraftigere end bomberne over Hiroshima og Nagasaki. Var det overhovedet muligt at overleve et angreb med brintbomber, var civilforsvaret til nogen nytte i en sådan situation, og hvilke farer var forbundet med det radioaktive nedfald, de nye våben producerede? Det danske civilforsvars reaktion på denne situation var indledningsvist famlende, men blandt konsekvenserne af den våbenteknologiske udvikling var, at oplysning om

⁵³ DKB mødeprotokol, Bornholm, 1 bind, BIU.

⁵⁴ Se f.eks. „Kvinderne og forsvaret“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 10, nr. 9, 1959, s. 229; *Kvindens Hvem-Hvad-Hvor: Husmoderens årbog 1958*, 7. årg. København 1957, s. 28-30; Anni Bostrup: „Folk og Værn har afholdt nordisk møde“, *Husmoderen*, årg. 41, nr. 7-8, 1958, s. 5; Else Gulstad: „Søg oplysning om civilforsvaret“, *Husmoderen*, årg. 43, nr. 11, 1960, s. 10.

civilforsvar dels blev tillagt større betydning, dels at offentlig information i stigende grad understregede den enkeltes ansvar for at overleve.⁵⁵ Denne udvikling var dog sammenfaldende med den mere positivt ladede oplysning om atomteknologiens karakter og egenskaber, der fulgte med ideen om „fredelige atomer“. Begge dele blev kædet sammen med husholdningen og var ofte direkte rettet mod kvinder. Det gjaldt ikke mindst elektriske husholdningsapparater,⁵⁶ fødevarer⁵⁷ og rengøring.⁵⁸ Den fredelige udnyttelse af atomenergi blev prioriteret i meget af denne oplysning, men risikoen forbundet med kernevåbenforsøg eller en militær anvendelse af atomteknologien kunne ikke ignoreres.⁵⁹ Det radioaktive nedfalds egenskaber var kilde til usikkerhed; en usikkerhed, der blev afgørende i mobiliseringen af anti-atomvåbenbevægelsen i denne periode.⁶⁰

Civilforsvarsbladet gav sine læsere indblik i debatten, men forskellene på „radioaktivt støv“ og „godt gammeldags støv“ var i 1959 også genstand for morsomheder. Et eksempel er gengivelsen af en fransk vittighedstegning, der klart refererede til traditionelle kønsrollemønstre.⁶¹ Heri lå dog også en anerkendelse af, at radioaktivt nedfald indebar en risiko, og at der måtte træffes foranstaltninger. Her kom husmoderen igen til at spille en rolle i forhold til nære, praktiske opgaver, hvilket delvist havde rod i, at den komplicerede debat om nedfaldet og dets bredere implikationer i forhold til beskyttelse ikke var fuldt afklaret. I den plakat, Civilforsvarsstyrelsen forgæves udarbejdede med henblik på hustandsomdeling, og som i stedet blev gengivet i diverse dagblade og *Civilforsvarsbladet* – dog oftest uden de tilhørende illustrationer – blev farerne ved „radioaktivt støv“ nævnt. „Spis og drik kun hvad De er absolut sikker på ikke har været i berøring ved radioaktivt støv. Radio-

55 Sylvest 2018; Bjørnsson (under udgivelse).

56 Se analysen i Olesen og Thorndal 2004. Fredelig atomenergi blev desuden præsenteret i *Husmoderen* i 1955 („F.N. vil rense atomets gode navn og rygte“, *Husmoderen*, årg. 38, nr. 5, 1955, s. 9, 14) og mere praktisk i forbindelse med udstillingen *Lev Livet Elektrisk* i Forum i København, hvor husholdningsteknik og atomenergi var hovedattraktionerne. Søren Hein Rasmussen: *Den Kolde Krigs billeder*, København 2009, s. 74-75.

57 Erik Juhl: „Nogle forsøgsresultater fra Operation Cue“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 8, nr. 2, 1957, s. 30-32; Georg Mosland: „Konservering og forædling på atomforsøgsstationen på Risø“, *Husmoderen*, årg. 44, nr. 12, 1961, s. 6-7.

58 Civilforsvars-Forbundet: *Civilforsvar – En bog for de frivillige*, København 1956, s. 26.

59 Se f.eks. Sven Werner: „Atomalderen er på vej“, i D. Backhausen (red.): *Kvindens Hvem-Hvad-Hvor*, København 1959, s. 5-9, citeret fra s. 8-9.

60 Se Sylvest (under udgivelse).

61 *Civilforsvarsbladet*, årg. 10, nr. 9, 1959, s. 229.

aktiviteten forsvinder *ikke* ved kogning eller stegning“.⁶² De tilhørende illustrationer placerede en kvinde nær fødevarer og i et kælder- eller beskyttelsesrum. Koblingen mellem fødevarer, hjemmet og kvindens rolle i civilforsvaret findes endnu tydeligere i Helge Robberts film *Luftangreb* (4 min., 1959). Filmen, der var bestilt af CFF, skildrede et atomangreb mod København. Umiddelbart efter paddehatteskyen fulgte instruktioner om at bevæge sig i beskyttelsesrum eller – hvis tiden ikke tillod det – at kaste sig fladt ned på jorden. De følgende scener var dog helt ude af trit med eksplosionens voldsomhed. Panikken er afblæst, og tiden efter et atomangreb fremstår ikke som et katastrofescenarie. Et rodet køkkenbord toner frem, og en husmoder følger på ordentlig vis anvisningerne om at sikre fødevarer mod atomstøv (se fig. 1).⁶³

Selvom DKB var en formelt upolitisk organisation, havde forbindelsen mellem civilforsvaret og husmoderen også et ideologisk tilsnit. Det kom til udtryk i de forståelser af socialt liv og samfundsorden, som civilforsvarets praksis og vision byggede på. Det er en kompliceret affære at afdække det samfundssyn: Ikke alene havde det en bred appel og fremtrædende plads i populærkulturen, men husmoderen blev også ofte præsenteret som en institution hævet over politik og sociale skel. Selvom den implicitte tendens netop ikke var partipolitisk, var det et syn, der klart var at finde i det traditionelt forsvarsvenlige Konservative Folkeparti: Husmoderrollen og dens betingelser var i forandring, men husmoderen var og blev et vigtigt fundament for samfundet. DKB's kommunikation flugtede ofte med dette syn, hvilket var afspejlet i emnevalg, tone og centrale budskaber. Selvom civilforsvarets formål var humanitært og netop ikke omfattede militære opgaver, synes der i DKB og CFF at have været en opbakning til samfundets bærende institutioner og til forsvarssagen i bred forstand. Det ideologiske tilsnit kan måske bedst forstås som en implicit støtte til det bestående, og i det lys er det ikke urimeligt at lokalisere organisationens po-

⁶² Civilforsvarsstyrelsen: „Atomangreb“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 10, nr. 2, 1959, s. 35-37, citeret fra s. 37.

⁶³ Da parterne bag en ny film satte sig sammen året efter, blev det bemærket, at scenen havde kaldt på det „ufrivillige smil“, og at det fremover burde undgås. Civilforsvars-Forbundet, „Møde i Statens Filmcentral mandag den 26. september 1960“, RA/Det Danske Film Institut, Statens Filmcentral, Gamle filmsager, „Radioaktiv nedfald“. Praktiske anvisninger var dog efterspurgt. Efter udsendelsen af den husstandsomdelte pjeces *Hvis Krigen Kommer* (1962) bragte *Husmoderen* en artikel om konserves, der nok refererede til kontroversen om pjecen, men som ikke stillede spørgsmålstegn ved anvisningerne. Edel Floor: „Hvis vi skal i kælderen – mange muligheder til konserveslageret“, *Husmoderen*, årg. 45, nr. 1, 1962, s. 5.

Fig. 1: Screenshots fra filmen Luftangreb (instr. Helge Robbert, 1959). © Det Danske Filminstitut.

litiske tyngdepunkt og appel i centrum og til højre snarere end til venstre i tidens politiske landskab.⁶⁴

Fragmenter af de første fem DKB-landsformænds biografi underbygger denne tolkning. Ellen la Cour Overgaard, formand frem til 1942, havde en fortid i Danske Kvinders Forsvarsforening i perioden under og efter 1. Verdenskrig. I dele af sin formandsperiode var hun desuden bestyrelsesmedlem og senere næstformand i Danske Kvinders Konservative Forening.⁶⁵ Ingrid Dreyer (formand 1942-1946) forlod posten for at stifte Danmarks Lottekorps, der senere sluttede sig sammen med Kvindeligt Hjemmeværn og blev en del af Hjemmeværnsorganisationen. Vægten blev her lagt på mere aktiv omend indirekte deltagelse i militær aktivitet, f.eks. ved at frigøre flest mulige (mandlige) ressourcer til den militære kamp. DKB beholdt sin humanitære og civilt orienterede identitet, men mistede mange frivillige til

⁶⁴ Der er indikationer på, at forbindelsen til dette rekrutteringsgrundlag også gjorde sig gældende i de efterfølgende årtier. Se Holskov 2008, s. 24-25.

⁶⁵ *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, <http://www.kvinfo.dk/side/597/bio/735/origin/170/> (16.05.2019).

Lottekorpset og Hjemmeværnet.⁶⁶ Inger Gautier Schmit var formand for DKB i årene 1946-1951. Hun var en prominent skikkelse i den første generation af danske folkevalgte kvindelige politikere, bl.a. som medlem af Folketinget for Venstre. Forsvarssagen var vigtig for Schmit, og hun var af gode grunde optaget af kvindens plads i politik og det offentlige rum. Hun understregede dog, at „en kvindes offentlige virksomhed aldrig burde forringe hendes arbejde i hjemmet“.⁶⁷ Majse de Neergaard (formand 1951-1959) var kammerherreinde og gift med hofjægermester Wenzel de Neergaard, der havde en fortid i forsvaret. Ellen Poulsen, der var formand i tiåret efter de Neergaard, var Odense-kvinde og medlem af Folketinget for Venstre både før og under sit landsformandskab for DKB (1953-1957 og 1960-1964).

Familie og hjem som bolværk – den transatlantiske forbindelse

De forståelser af socialt liv og samfundsorden, civilforsvaret var baseret på i 1950'erne, blev konsekvent udfordret og opretholdt af forestillingen om den totale krig og ikke mindst atomkrigen. Allerede i begyndelsen af 1951, under Koreakrigen, skrev DKB's formand Inger Gautier Schmit i sin nytårshilsen:

I DKB kan den øjeblikkelige situation, som hos alle fredselkende mennesker, fremkalde en dyb følelse af mismod og fortvivlelse over verdens udvikling. Vi må imidlertid straks minde os selv om – *hvis vi ellers er, som DKB'ere skal være* – at vi bør møde mismod med mod og håbløshed med håb. Lad os aldrig glemme, at det væsentlige i DKB's opgave ikke er de mange små praktiske hverv, som vi øver i fredstid, og som i sig selv er værdifulde nok, men at vor egentlig og store opgave er i en krigssituation at stå rustet og veluddannet som det kvindelige led indenfor civilforsvaret. Derfor hører modløshed ikke hjemme i DKB's rækker.⁶⁸

Kvinderne i DKB skulle altså vise samfundssind og – som husmoderen – ikke fokusere på de små praktiske hverv, men på den større nytte, hvervet indebar. Det samme budskab var fremherskende i en lederartikel i DKB's del af *Civilforsvarsbladet* i januar 1955. Teksten gjorde

⁶⁶ Jens Ole Christensen: *Hjemmeværnet: Historien om det folkelige forsvar*, København 2017, s. 71-2, 153-4, 165-8. Forholdet mellem civilforsvaret og Hjemmeværnet har været præget af forskellen på humanitære og militære opgaver. Se også Jensen og Frøling 2006.

⁶⁷ Citeret fra *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, <http://www.kvinfo.dk/side/597/bio/1305/origin/170/> (16.05.2019). Se også Possing 2018, s. 145-58.

⁶⁸ Inger Gautier Schmit: „Omkring Nytår 1951“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 1, nr. 1, 1951, s. 15 (kursiv tilføjet).

status over hvervet som frivillig og beskrev den *vilje*, der inkarnerede arbejdet, ved at referere til fremtrædende kvindetyper. Husmødrene stod også her centralt.⁶⁹ Til det dominerende kvindeideal var knyttet en række dyder forankret i ægteskab, familie og hjem. Det var både en strategi og en ubevidst tendens, der prægede organisationens forestillinger om samfund, samtid og fremtid. Under alle omstændigheder var analogien mellem familien og samfundet væsentlig. Nils Grunnet, chefredaktør for *Civilforsvarsbladet*, spurgte i 1952 sine læsere „Hvorfor skal vore civilforsvar være i orden?“. Ifølge Grunnet besvarede spørgsmål sig selv. Det var nemlig åbenlyst fornuftigt at forberede det civile forsvar af Danmark grundigt, også selvom ressourcerne kunne vise sig at være spildt. Drivkraften i dette argument var netop analogien til familien og husholdningen: „Vi ved det med samme sikkerhed, som vi i vore velordnede hjem alle er klar over, at forbindskassen skal være i orden“.⁷⁰ Civilforsvar var med andre ord intuitivt meningsfuldt:

Det velordnede hjem, ja netop! I det velordnede hjem ligger tingene på deres plads. Husmoderen ved nøjagtigt, hvor hendes køkkenredskaber ligger i skuffer og skabe, i linnedskabet har hver ting sin rette plads, og manden i huset har sine papirer i orden ... Civilforsvaret skal ganske simpelt være i orden, som det velordnede hjem er det fra kælder til kvist, fordi det er ligeså nødvendigt for samfundet, som det er det i familien, at forbindskassen er fyldt op og står på sin rette plads i huset, så alle familiemedlemmer ved, hvor den står.⁷¹

Dette fokus på familien og hjemmet blev i de følgende år mere markant. Dermed blev kvinden som husholderske og moder tildelt et betydeligt ansvar, hvilket også kom til udtryk visuelt. Et tidligt eksempel er filmen *Befolkningens beskyttelse* (instr. Christen Jul, 11. min, 1953), der åbner med det dramatiske udsagn „Vi går i fare, hvor vi går. I krig. I fred. På hvert et gadehjørne“. To kvinder står ved Rosenborggade i København og skal krydse vejen. Den ene kvindes søn, der skal lege i Kongens Have, bliver nær kørt over af en bil. Det er den narrative krog for filmens præsentation af civilforsvaret som samfundets hjælp til selvhjælp. Det interessante i denne sammenhæng er dog, at filmen

⁶⁹ Gurli Steno Hansen: „En skefuld vitaminer ved årsskiftet“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 6, nr. 1, 1955, s. 15.

⁷⁰ Nils Grunnet: „Hvorfor skal vore civilforsvar være i orden? Et spørgsmål der besvarer sig selv“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 3, nr. 10, 1952, s. 219-220, citeret fra s. 220.

⁷¹ Grunnet 1952, s. 220.

tager udgangspunkt i en forståelse af kvindens (tilskrevne) naturlige omsorg for barnet og udstrækker den til et samfundsanliggende. Filmens morale er ikke til at tage fejl af: Det er så naturligt at hjælpe de små, „men det gælder også for de store, for os alle sammen, for alt i dette land, der er værd at bevare“.⁷² En tilsvarende logik er at finde mod slutningen af årtiet. I jubilæumsfilmen *Civilforsvar* (instr. Carl Otto Petersen, 19 min, 1959) ser vi uniformerede kvinders indsats i civilforsvaret i såvel redningsarbejde som meldetjeneste. Den mest fremtrædende placering af kvinder i filmen er imidlertid i omsorgssituationer (f.eks. forplejning, beskyttelse af børn). I 1959 indbefattede denne representation både uniformerede og civilklædte kvinder.

Det danske civilforsvar var i årene efter brintbombens udvikling stærkt inspireret af udviklingen i USA. Interessen for USA kom blandt andet til udtryk ved, at direktøren for Civilforsvarsstyrelsen, Arthur Dahl, i marts 1956 påbegyndte et to måneders ophold hos den amerikanske civilforsvarsledelse, der senere blev forlænget med yderligere tre måneder.⁷³ Udviklingen på den anden side af Atlanten var også den primære inspirationskilde for CFF og DKB, og blandt dem, der gjorde mest for at oplyse om amerikanske tiltag og forhold, var Inger Schjørring. Hun påpegede, at det „selvfølgelig ikke [er] alt indenfor amerikansk ånds- og samfundsliv, som man uden videre kan finde lige tiltalende“ og henviste i den forbindelse til film og tegneserier. Der var dog utallige andre forhold i USA, der var værd at beundre og lære af. „Det gælder således den amerikanske indstilling overfor kvindernes frivillige deltagelse i civilforsvaret“.⁷⁴ Netop på dette område synes USA at udgøre et stadigt vigtigere pejlemærke for det danske civilforsvar. Sverige havde traditionelt været en væsentlig inspirationskilde, men i midten af 1950'erne synes forbindelsen noget svagere. Ud over dansk NATO-medlemskab og svensk neutralitet kan dette forhold også skyldes, at de svenske investeringer i civilforsvar var langt mere omfattende end de danske.⁷⁵ Inspirationen fra den amerikanske allierede tog desuden til, fordi en betydelig del af Federal Civil Defense Administrations (FCDA) informationsmateriale blev tilgængeligt for frivillige i det danske civilforsvar. Eksempelvis var klassiske amerikan-

⁷² „Speakerkommentar til Befolkningens beskyttelse“, 7. august 1953, s. 4, RA/Det Danske Film Institut, Statens Filmcentral, Gamle filmsager, „Befolkningens beskyttelse“.

⁷³ „Referat af civilforsvarsrådets møde den 12. juni 1956“, s. 2, RA, Beredskabsstyrelsen: Civilforsvarsrådets møder (1950-1977), 1.

⁷⁴ Inger Schjørring: „Den amerikanske kvinde i civilforsvaret“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 5, nr. 5, 1954, s. 118-20, citeret fra s. 118.

⁷⁵ Se Cronqvist 2012.

ske civilforsvarsfilm som *Duck and Cover* (1951) og *Let's Face It* (1954) populære titler i CFF's filmtjeneste mod slutningen af årtiet.⁷⁶

Amerikaniseringen af det danske samfund var netop i denne periode ganske betydelig. „Amerikansk“ var i nogle sammenhænge en entydigt positiv egenskab. Det gjaldt eksempelvis i reklamer for rengøringsprodukter, der også blev bragt i *Civilforsvarsbladet*.⁷⁷ I andre sammenhænge var modtagelsen mere forbeholden, i Danmark som i andre europæiske lande.⁷⁸ Studier af både køkkenkultur og danske opfattelser af amerikanske kvindetyper har peget på afstandtagen fra de overfladiske aspekter af det amerikanske.⁷⁹ I civilforsvarsarbejdet synes forbeholdene over for det amerikanske dog at have haft en nærmest rituel karakter. Beundringen for USA's civilforsvarsarbejde og kvindens rolle heri var derimod ikke til at tage fejl af. Den type transnational cirkulation af ideer, politikker, praksisser og idealer, der her er tale om, var båret af en interesse for og kendskab til den amerikanske indsats og en anerkendelse af de bagvedliggende, høje ambitioner.

Særligt i midten af 1950'erne bragte *Civilforsvarsbladet* en række artikler om det amerikanske civilforsvar og dets fokus på kvinder og husholdningen.⁸⁰ Der var bl.a. tale om omtaler af og oversættelser af pjecer og om gengivelser af taler af den prominente amerikanske civilforsvarskvinde Katherine G. Howard, der besøgte Danmark i 1956.⁸¹ Ho-

⁷⁶ *Civilforsvars-Forbundet – Beretning om forbundets virksomhed, november 1957-november 1958*, s. 16, KB, Civilforsvars-Forbundet: Beretninger.

⁷⁷ Se eksempelvis reklamen for sulfo-produktet *Piccolo* (der „vasker op på 'amerikansk'“) i *Civilforsvarsbladet*, årg. 5, nr. 10, 1954, s. 222.

⁷⁸ Se f.eks. David Ellwood: *The Shock of America: Europe and the Challenge of the Century*, Oxford 2012.

⁷⁹ Iben Vyff: „Puerile eller perfekte? Danskeres møde med amerikanske kvinder i 1950'erne“ og „Rationalisering, effektivisering og det evige forbehold: modernisering og amerikanisering af de danske køkkener 1950-1965“, i Nils Arne Sørensen (red.): *Postordrecowboys – og andre fortællinger om danskernes møde med Amerika*, Odense 2017, hhv. s. 117-24 og 149-58.

⁸⁰ F.eks. Inger Schjørring: „Den amerikanske kvinde i civilforsvaret“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 5, nr. 3, 1954, s. 64-66; Inger Schjørring: „Den amerikanske kvinde i civilforsvaret“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 5, nr. 4, 1954, s. 94-6; Inger Schjørring: „Den amerikanske kvinde i civilforsvaret“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 5, nr. 5, s. 1954, s. 118-20; Inger Schjørring: „De amerikanske kvindeforeninger og civilforsvaret“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 5, nr. 6, 1954, s. 145-7; „En families eget civilforsvar“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 7, nr. 2, 1956, s. 44-6. Kirsten Thykier: „Opdragelse til civilforsvar – civilforsvaret begynder og ender hos det enkelte menneske“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 8, nr. 3, 1957, s. 56-57.

⁸¹ Se f.eks. F. Kirkebjerg: „En kraftig appel til Amerikas kvinder om at gøre deres pligt i Civilforsvaret“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 5, nr. 5, 1954, s. 103-7; Kirsten Thykier: „Amerikas første dame i civilforsvaret“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 7, nr. 6,

ward, der i denne periode var særlig rådgiver i FCDA og USA's delegerede i NATOs civilforsvarskomité, talte ofte direkte til husmødrene: „Langt fra at stå som hjælpeløse tilskuere er vort lands husmødre og mødre blevet eet med de soldater, der bærer vort lands stolte uniformer, og vil hurtigt lære vor pligt“. ⁸² *Civilforsvarsbladet* fremhævede som så ofte før, at der var brug for alle kvinder, samt at beskyttelsen mod bomben måtte tage udgangspunkt i de danske hjem. Det indebar en klar forventning til kvindens rolle og ansvar i samfundet. Selvom civilforsvaret i USA søgte at hverve alle kvinder, var det netop en bøn om, at de „i deres egenskab af kvinder“ skulle blive aktive med henblik på at „beskytte deres eget hjem, børn, gamle og syge. Dér, hvor de ikke kan erstattes af nogen anden“. ⁸³

Disse ideer fik en stærk institutionel forankring i USA. Lokale og føderale civilforsvarsmyndigheder producerede et væld af information, hvor kvinder blev tilskrevet en væsentlig rolle. ⁸⁴ Allerede i 1952 understregede FCDA i publikationen *Women in Civil Defence*, at „Civil Defence begins at home“. Ideen her var, at civilforsvaret ud over individet baserede sig på hjemmet og familien. „The home is the basic unit of the community – and the basic unit on which the defense of the home front must be built“. ⁸⁵ Denne pointe blev også understreget i publikationer, hvor den visuelle fremstilling af bombens sprængkraft – en ikonisk metafor i samtiden – blev oversat til et billede af samfundsstrukturen. Pointen er klar: Individet, hjemmet, familien og lokalsamfundet er alle truede, men de udgør samtidig de vigtigste ressourcer i et effektivt civilforsvar. Det er bemærkelsesværdigt, at det mandlige individ i sådanne fremstillinger var delvist separeret fra familien, og at den forklædede kvinde trods sin position bag manden blev repræsenteret som familiens beskytter. ⁸⁶

Den transatlantiske forbindelse var uomgængelig. Det var fra USA, at information om kernevåben og radioaktivitetens effekter havde sit

1956, s. 111-14; Kirsten Thykier: „Dygtige kvinder kan godt være yndige...“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 7, nr. 6, 1956, s. 124-25; V.F.S.: „Hvis det en dag skulle blive alvor“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 7, nr. 10, 1956, s. 218-19; K.: „Ny betroet opgave til Katherine Howard“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 8, nr. 8, 1957, s. 187.

⁸² Kirkebjerg 1954, s. 103. Efter sit besøg i Danmark skrev Howard en overordentlig positiv artikel om det danske civilforsvar. Katherine G. Howard: „Civil Defense Overseas, Part II, Denmark“, *The Civil Defender*, januar 1957, s. 9-11.

⁸³ Schjørring 1954, s. 64.

⁸⁴ Se særligt Scheibach 2017.

⁸⁵ FCDA: *Women in Civil Defence*, Washington 1952, s. 1.

⁸⁶ Se Executive Office of the President: *United States Civil Defense*, Washington 1950, s. 2.

ophav, og det var her, at øvelser i hjemmet blev forsøgt institutionaliseret.⁸⁷ Den amerikanske civilforsvarsindsats og den massive oplysningsvirksomhed medvirkede til, at USA (også) på dette område fungerede som både ideal og show. I takt med at de amerikanske ideer og information blev modtaget i Danmark, fik de et dansk udtryk. Da CFF holdt landsrådsmøde i januar 1955, påpegede præsidenten, professor Anker Engelund, „at familien Danmark må leve konsekvent“.⁸⁸ Hjemmet og familien blev også promoveret i en artikel i *Civilforsvarsbladet* i 1956 om „den typiske civilforsvarsfamilie“, der dog meget atypisk var bosiddende på Haderslev Kaserne og havde chefen for CF-kolonnen, C. Winther-Dam, som „overhoved“. Artiklen understregede med stolthed, at den portrætterede familie efterlevede CFF's slogan: „Hvert familiemedlem finder sin plads i beredskabet“.⁸⁹

Civilforsvarets nytte og frivillighedens grænser

Familiens centrale plads var et blandt flere greb, der skulle mane „spøgelset 'hvad kan det nytte'“⁹⁰ i jorden. Civilforsvaret måtte nemlig i stigende grad håndtere en udfordring, der voksede i takt med den teknologiske udvikling: Gav civilforsvaret overhovedet mening (længere)? Kvindens rolle i denne forandring var tvetydig. I takt med at bombens sprængkraft voksede, voksede behovet for kvindens bidrag også. Med de omfattende ødelæggelser, brintbomben kunne forårsage, og udsigten til at skulle overleve i et område kontamineret af radioaktivt nedfald fik opgaverne en ny karakter, og der opstod et større behov for oplysning af hele befolkningen. Den fortolkning vandt tidligt indpas i NATO, hvor organiseringen fra den sidste krig allerede i 1954 blev anset for at være „utilstrækkelig“ og „inadækvat for fremtiden“.⁹¹ Indsatsen måtte i første omgang have overlevelse til formål; velfærdsproblemerne ville blive massive; og selvhjælp og kommunikationen af dette princip fik nu afgørende betydning. Forandringen af det danske civilforsvar i den retning var træg, men processen indebar, at civilforsvaret

⁸⁷ Se f.eks. FCDA: *Home Protection Exercises: A Family Action Program* (MP-2-1), Washington 1957. *Operation Cue* (1955) og andre prøvesprængnings-serier af relevans for civilforsvar var åbenlyst struktureret rundt om kernefamilien i den amerikanske forstad. En række af disse testserier blev omtalt i *Civilforsvarsbladet* og *Orientering fra Civilforsvarsstyrelsen*.

⁸⁸ „Civilforsvar kan nytte“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 6, nr. 2, 1955, s. 28-29.

⁸⁹ „Civilforsvar er min hobby“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 7, nr. 1, 1956, s. 20-21.

⁹⁰ „Civilforsvar kan nytte“, s. 28.

⁹¹ „Civil Defence and Thermo-Nuclear Weapons – Memorandum by the Senior Civil Defence Advisor“, 25. november 1954, s. 10, NATO Archives Online, Civil Protection Committee (1952-1970), <http://archives.nato.int/memo-by-senior-civil-defence-advisor> (23.11.2018).

fik større rækkevidde, og at dele af den kommunikation, der tidligere var rettet mod frivillige, gradvist blev rettet mod den bredere befolkning.⁹² Det medførte forandringer for de frivillige og de frivillige organisationer. Den udadvendte informationsvirksomhed fik en højere prioritet, og den var mindre direkte knyttet til rekruttering. Kommunikationen til og blandt medlemmerne var samtidig præget af en vis resignation i anerkendelsen af de stadigt mere vanskelige betingelser, der dog blev mødt af en gentagelse af civilforsvarets grundlæggende rationale – at hjælpe og redde, hvor der reddes kan – og vigtigheden af denne opgave i en ufornuftig, dystert og farlig tid.

Særligt et mantra var tilbagevendende i oplysningsarbejdet: At indsatsen nyttede. Det var bedre at gøre noget end at gøre ingenting. Det var bedre at være forberedt end at improvisere. Den flot illustrerede pjece *Civilforsvar – En bog for de frivillige* (1956), der udkom i 140.000 eksemplarer mellem 1956 og 1957, gjorde det helt klart, „at den totale krig er en dødelig trussel mod os alle – mod det menneskelige samfunds fortsatte eksistens – og at det gælder om at forberede sig ... *mens tid er*“. Hvis truslens karakter kunne give anledning til tvivl om nytten af foretagendet, blev en sådan tvivl hurtigt imødegået: „Erfaringen viser, at et fornuftigt organiseret civilforsvar er en beskyttelsesforanstaltning, der vil kunne begrænse tab og lidelser i ikke ringe grad, hvis det værste skulle hænde“. ⁹³ *I ikke ringe grad*. Sådanne formuleringer havde et beroligende sigte, men kunne også så tvivl. Nyttens var tvetydig, for hvordan nyttede civilforsvarsarbejdet – og for hvem? Civilforsvarstankens logik var udfordret. Mange lod sig tilsyneladende ikke overbevise – enten fordi udviklingen i våbentechnologien i stigende grad fik civilforsvar til at fremstå omsonst, eller fordi det var ubehageligt eller fjernt at forestille sig katastrofen. Dokumentationen herfor er primært indirekte: Allerede før brintbomben imødegik civilforsvaret argumenter om, at indsatsen ikke nyttede. Det skete enten retorisk eller med henvisning til autoritativ information. Niels Grunnet spurgte eksempelvis „Tvivler mon nogen på civilforsvarets afgørende betydning?“, hvorefter han søgte at imødegå tvivlen.⁹⁴ Chefen for Civilforsvarsstyrelsen, tidligere politimester Arthur Dahl, påpegede i 1952, at „Om værdien kan der ikke herske tvivl. Alle erfaringer har godtgjort civilforsvarets betydning. Også over for de nye våbens virkninger, selv de frygteligste, ved vi med sikkerhed, at noget kan gøres“. ⁹⁵

⁹² Sylvest 2018; Bjørnsson (under udgivelse).

⁹³ Civilforsvars-Forbundet: *Civilforsvar - En bog for de frivillige*, 1956, s. 4.

⁹⁴ Grunnet 1952, s. 219.

⁹⁵ Arthur Dahl: „Danmarks Civilforsvar“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 4, nr. 1, 1953, s. 6-7.

Sammen med det opofrende og humanitære formål var denne retorik et særkende ved civilforsvarsoplysningen. I stigende grad blev det dog også kommunikeret, at ansvaret for sikkerhed i atomalderen i højere grad måtte tildeles den enkelte borger. Det skyldtes naturligvis våbentechnologien, men det er også sandsynligt, at den danske geografi og begrænsede økonomiske midler gjorde et mere omfattende og kollektivt orienteret civilforsvar vanskeligt på kort sigt. Civilforsvarets reaktion på brintbomben var famlende, og først i 1959 forelå et egentligt planlægningsgrundlag. Her blev angreb mod Danmark med brintbomber anset for muligt men usandsynligt. Beskyttelse mod radioaktivt nedfald blev derimod prioriteret højere.⁹⁶ Hvor egenbeskyttelsen tog udgangspunkt i det nære fællesskab (arbejdsplads, lokalområde) i det besværlige arbejde med at etablere bedrifts-, karré-, villa- og sogneværn, kom individet og familien mere i fokus mod slutningen af 1950'erne. De måtte i sidste ende forsøge at tage vare på sig selv. I CFF blev alvoren understreget på formandsmødet i 1956, hvor Civilforsvarsstyrelsens Erik Schultz og generalmajor Erik Kragh udlagde konsekvenserne af brintbomben. Civilforsvarets opgaver var nu enorme, men løsningen var lige for: „Hvert eneste menneske må lære at redde sig selv“.⁹⁷ Den tankegang slog dog kun gradvist igennem. Samme år havde CFF i sin information til frivillige – på et tidspunkt, hvor myndighederne fortsat ikke var tilstrækkeligt sikre på brintbombens effekter til at udsende oplysning til de danske borgere – påpeget, at

[e]t angreb med atom- og brintbomber vil forårsage uhyre ødelæggelser og kræve mange ofre. Frygten for sådanne angreb bør dog ikke lede til modløshed og fuldkommen resignation. Et fuldt udbygget og velinstrueret civilforsvar kan reducere en atom- eller brintbombs virkninger væsentligt.⁹⁸

CFF fortsatte med at fremsætte denne type argumenter i de efterfølgende år. I 1958 bragte *Civilforsvarsbladet* en omtale af den britiske *Women's Voluntary Service* (WVS) og dets „Een af fem“ program, der havde til formål gennem foredrag at give en ud af fem britiske kvinder viden, der kunne mindske virkningerne af et atomgreb. Blandt emnerne i denne oplysningskampagne var naturligvis „hvorledes man beskytter sit hjem og sin familie“. Formanden for WVS, markisen af Rea-

⁹⁶ Sylvest (under udgivelse); Bjørnsson (under udgivelse).

⁹⁷ Se „Fremtiden giver civilforsvaret uanede byrder at bære“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 7, nr. 4-5, 1956, s. 75-8 og Erik Kragh: „Hvilke konsekvenser bør vi drage af brintbomben“, årg. 7, nr. 4-5, 1956, s. 80-83.

⁹⁸ Civilforsvars-Forbundet: *Civilforsvar - En bog for de frivillige*, 1956, s. 7.

ding, var aggressiv i sin retorik: „I dag hører man ... fra mange sider, at atom- og brintbombernes virkning er absolut dræbende, og at vi lige så godt kan lægge os til at dø, når den næste krig kommer. *Dette er fjendens stemme*“.⁹⁹ De udtalelser blev paradoksalt nok fremsat i en periode, hvor den britiske regering i kølvandet på den såkaldte Strath-rapport, der blev hemmeligholdt frem til 2002, havde konkluderet, at civilforsvar var så godt som udsigtsløst i en krig med brintbomber. Civilforsvarsindsatsen i Storbritannien var derefter ikke højt prioriteret. At det blev opretholdt, skyldtes primært et politisk-psykologisk ræsonnement relateret til ideen om afskrækkelse gennem atomvåben.¹⁰⁰

Kommunikationen af civilforsvarsideen i Danmark til såvel frivillige som borgerne i almindelighed blev gradvist præget af to forskellige logikker: At civilforsvarsarbejde gavne samfundet som helhed, og at det var fornuftigt at sikre sig selv og sin familie. Den logiske tanke – at samfundet bedst kunne hjælpe sig selv ved, at individer og familier tog ansvar, at „civilforsvaret er *samfundets* hjælp til selvhjælp”¹⁰¹ – blev suppleret med budskaber, der appellerede til borgerens egeninteresse. Denne udvikling blev også afspejlet i visuel kommunikation til offentligheden, hvor afbildningen af den aktivt handlende civile borger fik en mere prominent plads ved siden af den uniformerede, organiserede og uddannede frivillige.¹⁰² I midten og slutningen af 1950'erne kan man trods den etos, CFF promoverede, spore en ikke ubetydelig modløshed, der havde rod i to forbundne forhold. For det første den velkendte folkelige apati i forhold til civilforsvaret, eller hvad Arthur Dahl i 1955 kaldte et „panser af ligegyldighed og undertiden modstand mod civilforsvaret, som vi alle kender“.¹⁰³ Genstridigheden af dette panser medførte en særlig frustration i en tid, hvor brintbomben ifølge civilforsvarets fortalere kun styrkede deres argumenter. Den anden kilde til modløsheden var den begrænsede tilgang af frivillige. I 1955 bemærkede en skribent i *Civilforsvarsbladet*, at selvom mange borgere intuitivt tilkendegav en støtte til civilforsvaret, haltedede det med forståelse af civilforsvarets opgaver og, hvad værre var, følte næsten in-

⁹⁹ „Een af fem“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 9, nr. 1, 1958, s. 4-5. For en beskrivelse af programmet se Jennifer Hunt: „One-In-Five“, *Royal Voluntary Service Archive & Heritage Collection*, 2012, https://www.royalvoluntaryservice.org.uk/Uploads/Documents/About%20ous/One_In_Five_2016.pdf (5.2.2019).

¹⁰⁰ Se Grant 2010, s. 7, 86-87; Peter Hennessey: *The Secret State: Preparing for the Worst, 1945-2010*. London, 2003, kap. 4-5; Hogg 2016, s. 80-84.

¹⁰¹ Civilforsvars-Forbundet: *Civilforsvar - En bog for de frivillige*, 1956, s. 4.

¹⁰² Se eksempelvis filmene *Civilforsvar* (instr. C.O. Petersen, 1959) og *Radioaktivt nedfald* (instr. H. Robbert, 1961).

¹⁰³ Arthur Dahl: „Nogle hovedindtryk af amerikansk civilforsvar“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 6, nr. 5, 1955, s. 107-110, citeret fra s. 109.

gen af de adspurgte i en lille vox-pop „nogen forpligtelse til *selv* at beskæftige sig med civilforsvaret. Man har ikke indtryk af, at det er en sag, der i høj grad kan komme til at angå den enkelte“.¹⁰⁴

Mod slutningen af årtiet var der ligefrem krisestemning. Det ledte til nye diskussioner om, hvordan interessen for civilforsvaret kunne styrkes, og centrale kræfter i organisationen begyndte at luften muligheden for, at tvang skulle afløse frivilligheden.¹⁰⁵ Det gjaldt dog ikke kvinderne, hvor frivilligheden var eneste rekruttering. I 1956 var der formentlig op mod 100.000 frivillige, og heraf var ca. 25.000 kvinder.¹⁰⁶ Det tal svingede en del i de efterfølgende år, delvis på grund af opgørelsesmetoden.¹⁰⁷ Men ifølge DKB-formand de Neergaard var fordelingen helt skæv. „Tænker man sig civilforsvaret indsat under en krigssituation, hvor mændene er indkaldt eller arbejder i livsvigtige virksomheder“ og hvor 75-80 % af arbejdet skulle udføres af kvinder, burde antallet af kvindelige frivillige være 225.000 – eller ni gange så mange som på det daværende tidspunkt var engageret. Den udfordring kunne, ifølge de Neergaard, kun løses ved at styrke den velkendte indsats for at „få vort lands kvinder til at se deres opgaver og deres ansvar...“¹⁰⁸ I et portrætinterview rettet mod civilforsvarets frivillige udtrykte hun med lige dele forventning og håb, at ”[k]vinderne vil indse, at de hjælper sig selv ved at hjælpe andre – og at de hjælper mændene derude ved at danne en fasttømret hjemmefront“. Kvinders indsats og særlige indstilling – præget af vilje og tålmodighed – var helt „afgørende“ i det psykologiske forsvar.¹⁰⁹

Hos de Neergaard og i DKB og CFF's kommunikation var der såle-

104 Bent Henius: „Man bliver ikke nervøs på grund af en *reel* fare“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 6, nr. 1, 1955, s. 11.

105 Erik Schultz: „Er tvangsudskrivning på vej?“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 10, nr. 1, 1959, s. 4-7.

106 Tallene fremstår ikke sikre. Allerede året efter var der, ifølge Neergaard, 50.000 kvinder „tilsluttet“ civilforsvaret, hvilket dog også blev beskrevet som „ganske utilstrækkeligt“. V.F.S.: „De nye våben har gjort neutralitet umulig. Ethvert land må have et civilforsvar“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 8, nr. 10, 1957, s. 219-21.

107 Det var særligt opgørelsen af hjælpetjenesten på landet, der var årsagen til disse udsving. Det samlede antal anslåede frivillige svingede således betragteligt i slutningen af 1950'erne (ofte omkring 30.000-35.000).

108 „Civilforsvaret må have flere midler ... alvorlige udtalelser på Civilforsvars-Forbundets landsrådsmøde“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 7, nr. 10, 1956, s. 204-205. I USA understregedes det i disse år af en række kvindeorganisationer, der repræsenterede millioner af kvinder, at overlevelsen afhang af alles deltagelse. Se „Amerikas CF skal bruge 27.000.000 kvinder“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 7, nr. 4-5, 1956, s. 105.

109 Kirsten Thykier: „En fællesstræben mod et fælles mål“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 8, nr. 1, 1957, s. 3-5.

des ikke megen tvivl at spore: Kvinder kunne og burde udøve et medborgerskab gennem civilforsvaret. Karakteren og styrken af denne overbevisning er tydeligt illustreret i en artikel, bragt i *Civilforsvarsbladet* i 1956, om den kvindelige svenske journalist og civilforsvarsmodstander Barbro Alvings skæbne. Forfatteren til artiklen, Sophie Kruse, indledte med at tilkendegive, at det var „ganske ejendommeligt“, at et blad, der henvendte sig til mennesker, „som frivilligt og med begejstring går ind for civilforsvarsarbejdet“ skulle viderebringes historien om Alving eller „Bang“, det pseudonym Alving skrev under i *Dagens Nyheter*. Alving modtog nemlig en dom på en måneds fængsel for at nægte civilforsvarstjeneste i Sverige.¹¹⁰ Alvings bevidst ensidige argument var grundlæggende pacifistisk og feministisk. Erfaringer fra Den Spanske Borgerkrig og et besøg i Hiroshima havde overbevist hende om, at kvindelige aktioner og protester var den eneste chance for at hindre krigen i at finde sted. Den journalistiske behandling af sagen gav artiklen karakter af et kuriosum. Der blev ikke lagt op til refleksion over Alvings kritik og position. Efter at have præsenteret Alvings argumenter bemærkede Kruse: „Et halvt argument, kan man sige. Et ikke gennemtænkt argument“. Herefter gav Kruse igen ordet til Alving, men på intet tidspunkt blev „Bangs“ argumenter mødt af substantielle modargumenter – kun udtalt modstand. Den mest oplagte forklaring er, at *Civilforsvarsbladets* læsere delte denne modstand og var fortrolige med de argumenter eller antagelser, den byggede på.¹¹¹

Det blev dog anerkendt i 1950'erne, at civilforsvarsindsatsen var forbundet med psykologiske og emotionelle udfordringer. *Civilforsvarsbladet* berørte dele af denne komplekse psykologi allerede i 1953: „Med civilforsvar vil helst ingen have at gøre, men selv den bedste civilforsvarslovgivning er dog værdiløs, såfremt forsvarsviljen ikke er til stede. Civilforsvaret er derfor i første linje et psykologisk problem“.¹¹² Svaret på det psykologiske problem blev fundet i overbevisningen om civilforsvarets nytte. Det handlede dels om at være velforberedt og undgå panik, skulle det værste ske,¹¹³ dels om at øge forståelsen for civilforsvaret blandt frivillige, potentielle frivillige og befolkningen i det hele taget. Forpligtelsen og det humanitære formål var i centrum, men DKB søgte alligevel og i samme ombæring at styrke kvinders til-

¹¹⁰ Beate Arnborg: *Krig, kvinder og Gud: En biografi om Barbro Alving*, Stockholm 2010, s. 273-288.

¹¹¹ Sophie Kruse: „I fængsel for at nægte at gøre civilforsvars-tjeneste“, *Civilforsvarsbladet*, 7. årg., nr. 6, 1956, s. 130-31.

¹¹² O.P. Petersen: „Beskyttelsesvilje er nødvendig. Et memento til hele egenbeskyttelsen“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 4, nr. 8, 1953, s. 175.

¹¹³ Sylvest 2018.

knytning til civilforsvaret ved at pege på den personlige, sociale sidegevinst ved arbejdet. Forskellige argumenter for den frivillige indsats blev kædet sammen. Det var også tilfældet blandt de frivillige: En sygehjælper fra Svendborg beskrev i 1956 sit virke i civilforsvaret som „mere end en frivillig pligt over for samfundet“.¹¹⁴ I filmen *Kvinder i Civilforsvaret* (1952) blev det understreget, at „det er rart, når man ved, hvad man skal gøre. Og man bliver roligere af at vide, at der er brug for en, at der er mennesker, der stoler på en – og at man kan lære sig at hjælpe“. I drøftelser forud for produktionen af filmen fremhævede DKB-formanden de Neergaard, at det var værdifuldt „at vise angsten og uroen som tilskyndelser til at slutte sig til DKB ... Vi føler vi lever i en farlig verden“. De tilstedeværende civilforsvars- og filmfolk enedes desuden om, at filmens ide kunne være, at

man måtte kunne sige, hvis ulykken er ude „Jeg har gjort, hvad jeg har kunnet, jeg har ikke noget at bebrejde mig“. Der kan også peges på, at nerverne lettere slår klik, når man bare sætter sig hen og venter, end når man har en opgave at udføre.¹¹⁵

Bevidstheden om den mangel på anerkendelse og livsindhold, som berørte mange kvinder i husmoderens årti, kunne altså gives et positivt udtryk. Et indlæg i *Civilforsvarsbladet* i 1954 påpegede, at det var helt afgørende for at forstærke og bevare interessen for DKB-arbejdet, at der blev skabt en „*kammeratskabsånd – og følelse*“. Betød det, at DKB's „*egentlige mål*“ blot var at være „hyggested“?

Nej, men forberedelsen af beredskabets opgaver og deltagernes dygtiggørelse til at magte dem forudsætter, at man skaber et stykke tilværelse for dem, som de værdsætter, fordi de føler sig respekteret, mærker, at der er brug for dem, fornemmer en udvikling og oplever samhørigheden med mennesker, der gør et arbejde i samfundets tjeneste.¹¹⁶

¹¹⁴ „En lykkelig gerning“, *Civilforsvarsbladet*, årg. 7, nr. 7, 1956, s. 154-55. Interviewet var oprindeligt blevet bragt i *Svendborg Avis*. Pligten var et centralt element i *Unge Kvinders Beredskab* (UKB), hvis formål var at samle unge kvinder om „Arbejdet til gavn for vort land, at vække deres pligtfølelse og interesse for de opgaver, som Danske Kvinders Beredskab påtager sig og derved sikre DKB's videreførelse og udvikling“. Prinsesse Elisabeth, der var medlem, huskede, at „I UKB var der kæft, trit og retning. Vi lærte at lystre“. Citeret i Holskov 2008, s. 27, 30.

¹¹⁵ „Referat af møde vedrørende civilforsvarsfilm, foreninger og DKB den 7/1 1952 kl. 14.00 på Dansk Kulturfilms kontor“, s. 2, RA/Det Danske Film Institut, Statens Filmcentral, Gamle filmsager, „Kvinder i civilforsvaret“.

¹¹⁶ Poul Bahnsen: „Om at bevare og forstærke interessen for DKB-arbejdet“,

I den foregribelseskultur, som civilforsvaret inkarnerede, kunne kvinder således udøve et medborgerskab. Det tog udgangspunkt i nogle tilskrevne naturlige anlæg og kædede en række formål og idealer sammen. Den vision, civilforsvaret promoverede, var rig på samfundsnytte, egen nytte og individuel tilfredsstillelse, og den tilbød samtidig mening, identitet og anerkendelse i en kontekst, hvor kvinder – særligt husmødre – blev fremstillet som opofrende, men også til tider lettere fortvivlede, helteskikkelser. De kunne udøve medborgerskab ved at påtage sig ansvar for samfundets overlevelse, skulle atomkatastrofen indtræffe. Ud over gode arbejdsforhold, gode uddannelser og godt samvær var det i forberedelsen af kvindens indsats vigtigt, at den enkelte frivillige følte, at der var brug for hende.¹¹⁷

Konklusion

Det danske civilforsvar udgjorde en central komponent i dansk atomkultur i 1950'erne. Det kan anskues som en række indøvede praksisser og forestillinger, der byggede på forståelser af socialt liv og samfundsorden. Fra det perspektiv har artiklen afdækket, hvilken form for medborgerskab civilforsvaret og DKB tilbød og tilskrev kvinder. Det er slående, i hvor høj grad DKB's identitet og kommunikation tog udgangspunkt i tidens kvindeideal, husmoderen, der blev tildelt en særlig rolle i at sikre nationens overlevelse i tilfælde af atomkrig. Givet civilforsvarets grundlæggende logik – et forsvar mod alle odds og en konstant henvisning til forberedelsens betydning for samfundets og individets overlevelse – var det en på én gang en dystopisk og utopisk vision. Den fik i 1950'erne næring af en spænding, der kom til udtryk i den tilbagevendende kontemplation af en katastrofal krig og en efterfølgende samfundsmæssig herkulespræstation. Det kønspolitiske element i denne foregribelseskultur blev ikke alene understreget af, at kvinder blev anset for at skulle udføre broderparten af civilforsvarsarbejdet. Det var også karakteristisk, at DKB aktivt knyttede sin virksomhed til en række egenskaber, som husmoderen inkarnerede: opofrelse, ordentlighed, ansvar og omsorg. Denne identitet havde rod i DKB's tidlige historie, og som det er tilfældet i andre europæiske lande, var der i Danmark en betydelig kontinuitet med de normer og idealer, der var virksomme i civilbeskyttelsen under 2. Verdenskrig.

Det står dog også klart, at dette medborgerskabsideal både fik en bredere betydning og et nyt udtryk fra midten af 1950'erne. Flere fak-

Civilforsvarsbladet, årg. 5, nr. 2, 1954, s. 39-41.

¹¹⁷ Se også Ellen Poulsen i *Referat af Civilforsvars-Forbundets ordinære Landsrådsmøde*, mandag den 26. november 1962, s. 9, KB, Civilforsvars-Forbundet: Referater af Landsrådsmøder.

torer bidrog til det, herunder brintbombens udfordring af civilforsvarets logik, en større individualisering af civilforsvarsopgaven og en stærkere orientering mod USA. I disse år hentede det danske civilforsvar betydelig inspiration på den anden side af Atlanten, og det gjaldt ikke mindst den rolle, kvinder blev tillagt i det amerikanske forsvar af hjem, familie og nation. DKB var fortsat et rum, hvor et medborgerskab centreret om humanitær indsats, samfundssind og personlig tilfredsstillelse kunne udøves, men den danske organisation kæmpede med hvervningen af frivillige i en tid, hvor det i stigende grad blev anerkendt, at samfundets hjælp til selvhjælp ville kræve en større indsats af hver enkelt borger. En række af de kvindelige civilforsvarsfrivilliges opgaver og egenskaber blev på det tidspunkt søgt udstrakt til danske kvinder i al almindelighed. Den udvikling faldt sammen med en organisatorisk krise i DKB, som (perceptionen af) en stigende civilforsvars-apati i befolkningen bidrog til. I begyndelsen af 1960'erne havde strømmen af kvinder til civilforsvaret i en periode været stagnerende eller faldende, og det gjorde det naturligvis ikke bedre, at netop de grene af civilforsvaret med flest kvinder følte sig stedmoderligt behandlet. I 1961 var det landsformand Ellen Poulsens vurdering, „at vi har mistet mange af vores bedste DKB'ere, og at det for hver dag, der går, bliver mere og mere vanskeligt at holde sammen på dem, der er tilbage, for slet ikke at tale om at skaffe nye frem“.¹¹⁸

DKB nåede aldrig (nær) målet om at organisere hundredtusindvis af kvinder, men organisationen levede videre også efter begyndelsen af 1960'erne, hvor frygten for atomkrigen foreløbigt toppede og civilforsvaret i en periode opnåede flere midler og større politisk opbakning. I de følgende årtier fik husmoderens arbejde og egenskaber gradvist mindre opmærksomhed i takt med, at de samfundsmæssige forandringer bød på nye muligheder og kvindeidealer. Det danske civilforsvar – en institution, hvis praksis og idealer indebar en konstant mental gennemspilning af katastrofer, træning i modsvaret hertil og en forestilling om praktisk væren i tiden efter – fortsatte dog med at (re)producere et blandt flere idealer om kvinders medborgerskab. Det var en arena, hvor kvinder kunne vise samfundssind og opnå identitet og anerkendelse i et betydningsfuldt samarbejde med andre. I den tidlige atomalder, hvor risikoen for atomkrig blev alle bekendt, repræsenterede frivillig tjeneste i civilforsvaret én måde, hvorpå kvinder kunne søge at sikre deres egen og deres families overlevelse og samtidig yde et bidrag til nationens fortsatte eksistens.

¹¹⁸ Ellen Poulsen i *Referat af Civilforsvars-Forbundets ordinære Landsrådsmøde*, fredag den 29. september 1961, s. 8, KB, Civilforsvars-Forbundet: Referater af Landsrådsmøder.

SUMMARY

*Women's Citizenship in Denmark during the Early Nuclear Age:
Danish Civil Defence and Women's Voluntary Services*

The article studies the role of gender in civil defence, a central component of Danish nuclear culture. The main focus is on the roles and responsibilities ascribed to women in a modernizing society that faced new security challenges as a result of the deepening Cold War and changes in nuclear weapons technology. This theme is approached through a non-legalistic concept of citizenship that zooms in on the identity and recognition that were offered to female volunteers in Danish civil defence during the 1950s. The article draws on and contributes to three existing historical perspectives on the period: the position and responsibilities of the housewife in Danish society at the time; the history of everyday life in Denmark during the Cold War; and transnational dynamics in the post-war decades. Women were accorded significant importance in civil defence at a time when the rationale and effectiveness of this defence was increasingly questioned. The analysis highlights how the role and responsibility of women were closely tied to the abilities and qualities of the housewife, a dominant ideal of womanhood at the time. Civil defence efforts were explicitly connected to the role of women in the family and the home. In this respect, Danish civil defence organizations and especially the Women's Voluntary Services (Danske Kvinders Beredskab) were inspired by activities in and information emanating from the US. From the mid-1950s when the introduction of thermonuclear weapons drove a gradual process of individualization in civil defence, efforts were made to extend the activities and attributes of female civil defence volunteers to all Danish women. These developments are reflected in the communication and public information of Danish civil defence.